

LÁNYI ANDRÁS

A globalizáció folyamata

FENNTARTHATÓSÁG ÉS GLOBALIZÁCIÓ 1.

SOROZATSZERKESZTŐ: LÁNYI ANDRÁS

LÁNYI ANDRÁS

A globalizáció folyamata

L'Harmattan

Készült a BOCS Alapítvánnyal közös kiadásban, a Külügyminisztérium és Székesfehérvár MJV Önkormányzatának támogatásával, a NEFE/504. *Társadalmi szolidaritás...* programban.

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© L'Harmattan Kiadó, 2007

© Lányi András, 2007

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 9683 90 7
ISSN 1788-9731

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A szöveget Votisky Anna gondozta.
A borítóterv Ujvári Jenő, a nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

1. A modern elavulása	7
1.1. A fenntarthatóság fogalma	7
1.2. A védhetetlen környezet	11
1.3. A természet feletti uralom mítosza	15
2. A globalizáció kihívása	25
2.1. Globalizáció és környezeti válság	27
2.2. A globalizmus mint politikai program	29
2.3. A nemzetállamok jövője és a nemzetközi szervezetek	31
2.4. A szabadkereskedelmi rendszer	33
2.5. A lokalizáció programja	35
3. Identitás, ami összeköt	37
3.1. A társadalmi identitás szerkezetváltozása	37
3.2. A nemzeti identitás sajátosságai Kelet-Közép-Európában	41
3.3. Egyesült Európa?	45
3.4. Médiakörnyezetben	51
3.5. A környezet a médiában	56

1. A modern elavulása

1.1. A fenntarthatóság fogalma

Rend a változásban - Minden élő szervezet, egyén és közösség a saját mintázatának (az élet egy különös formájának) fenntartására törekszik. Többé-kevésbé képes az önszabályozásra, azaz képes viselkedését a környezet kihívásának megfelelő módon alakítani, és a változásokban megőrizni működésének rendezett folytonosságát. A földi élet története során az élet egyre újabb változatai jelennek meg, ezek együttélése egyre összetettebb társulásokat terem. A növekvő sokféleség rugalmasabb és változatosabb válaszokat tesz lehetővé, bonyolultabb és kifinomultabb együttműködést igényel, mindez javítja az érintett rendszer túlélési esélyeit. Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a civilizációk történetében is. Fejlődésnek nevezzük ezt a tendenciát.

A fejlődés minőségi és nem mennyiségi változás. Csak olyan állapotváltozással kapcsolatban beszélhetünk fejlődésről, amely az érintett rendszer életképességét – gazdag változatosságát és változékonyságát – gyarapítja. A „fenntartható fejlődés” kifejezés tehát pusztán tautológia: a fejlődés ugyanis meghatározása szerint javítja a fennmaradás és megújulás esélyeit. Az olyan új teljesítmények és mintázatok, amelyek a rendszer megújuló képességét aláássák, rombolják erőforrásait, vagy más módon veszélyeztetik a folyamatok dinamikus egyensúlyát, a bomlás vagy a hanyatlás tünetei.

Megmaradni-tudás - Idővel minden bonyolult rendszer lebomlik, azaz energiát veszít és a véletlenszerű elrendezés felé tart. Az élet küzdelem az idővel; a megmaradásért. Az ember az egyedüli lény, aki tudatában van létezése idő-

legességének. Minden civilizációs erőfeszítés célja közvetve vagy közvetlenül a mulandóság elleni védekezés, ha úgy tetszik, a fenntarthatóság. Az ember műveli környezetét, építi otthonát, előállítja javait, s amit létrehozott, azt szeretné megőrizni, javítani, megörökíteni, áthagyományozni a jövőre – semmi sem jellemzi inkább, mint ez a fenntartó igyekezet. Valamit fejleszteni – a szó igazi értelmében, azaz tökéletesíteni, gyarlóságait kijavítani, tartós használatra alkalmassá tenni – annyi, mint fenntarthatóvá tenni.

Az emberiség túlnyomó többségének időszenlélete az általunk ismert korokban mindvégig ciklikus természetű volt, azaz követte keletkezés és elmúlás, fejlődés és hanyatlás a természetben megfigyelt örök körforgását. Egyedül az európai civilizációban vált uralkodóvá az idő lineáris felfogása, amely napjainkban az egész világon elterjedt, és számunkra természetesen, magától értetődőnek tűnik. Ennek eredeti alapja a személyes gondviselésbe és a világot teremtő isteni előrelátás mindenhatóságába vetett zsidó–keresztény hit volt, amely a történelmet egyirányú mozgásként éli meg, a teremtés – bűnbeesés – megváltás – végítélet „isteni színjátékának” részeként. Elgondolkodtató, hogy a fejlődés gondolatával szemben szkeptikus vagy közömbös kultúrák sokkal kevésbé veszélyeztették a földi élet fennmaradásának és megújulásának nélkülözhetetlen természeti feltételeit, mint a végtelen haladás (azaz a végtelen fenntarthatóság) illúzióját kergető modern ember.

Túlvilág helyett: jövő • A modernitás a jövő ígázatában él évszázadok óta. A történelmet a tökéletlen, sőt, emberhez méltatlan természeti állapottól való megszabadulás folyamatának, végtelen tökéletesedésnek látja. A fejlődés a múlt meghaladása, a régi, tehát szükségképpen kezdetleges vagy egyenesen rossz dolgok eltüntetése, a helyükbe lépő új diadala a régiségen. Valószínűleg a meglévővel szembeni türelmetlenség, a jövőt illető felhőtlen bizalom, illetve a történelmi világ természeti korlátaival kapcsolatos érdektelenség magyarázza azt az elvakultságot, amely fejlődésként ünnepli a puszta erőforrásnak, nyersanyagnak tekintett

földi életlehetőségek egyre sebesebb elhasználását, a természet pusztítását.

„Az a baj a mi korunkkal, hogy már a jövőnk sem a régi” – Paul Valéry francia költő már a huszadik század első felében felismerte ezt. A tudományos és technikai haladás tör-ténelmileg szükségszerű diadalába vetett hit a huszadik század végére súlyos kétségeknek adta át a helyét. A természet legyőzése, a legyőzött természet kifosztása és elpusztítása szemlátomást nem járt az ember felszabadításával. Többé nem a fejlődés áldásaiba vetett bizalom igazolja tetteinket, hanem a beletörődés a dolgok menetének kikerülhetetlenségébe és megváltoztathatatlanságába. (Amelyen persze hatalmas erőkkel dolgoznak azok, akiknek elemi érdekük, hogy a dolgok jelenlegi menetében ne következzen be változás, még akkor se, hogyha a „fejlődés” katasztrofális következményei egyre több ember életét keserítik meg, és egyre kilátástalanabbá teszik a civilizáció jövőjét.)

A fenntartható fejlődés - kétes értelmű kifejezés: többnyire a gazdasági növekedés, és azzal együtt a környezetrombolás és a technológiai-gazdasági kényszerintézmények fenntartását értik alatta, mintha ezek a fejlődés hordozói, de legalábbis nélkülözhetetlen velejárói lennének. A második ezredfordulót leginkább jellemző globális folyamatok – az élővilág pusztulása, túlnépesedés, szélsőséges társadalmi különbségek, ijesztő hatalomkoncentráció, pazarlás a természeti forrásokkal – a fejlődés fogalmának eredeti értelmével azonban összeférhetetlenek, és éppen ezért fenntarthatatlanok.

A teljesítmények növekedése – a sebességé, a méreteké, a jövedelemé, a fogyasztásé, az információmennyiségé – gazdagabb, elégedettebb világot ígért. Ahogy távolodott előlünk ez a „szebb jövő”, a modern ember újra és újra az erőszakos természet- és társadalómátalakítás tempójának fokozásával válaszolt. Ez a tendencia – hála a technológiai erőszak mindenhatóságának – egyelőre fenntartható: árát egyre mélyülő globális ökológiai és társadalmi válsággal kell megfizetnünk. A civilizációk történetéből tudjuk, minél

egységesebb, egyöntetűbb és szervezettebb egy uralom, minél tökéletesebb eszközökkel rendelkezik az alattvalók törekvéseinek ellenőrzésére, annál tovább tud ellenállni a változásnak. Vagyis annál rugalmatlanabb: képtelen a megújulásra.

A modern észrevétlen elavulása • amelyre László Ervin, a Római Klub egyik alapítója hívta fel a figyelmet, talán éppen ezt jelenti: immár nem szívesen hivatkozunk a jövőre, és nem dicsekszünk azzal, hogy ha súlyos áldozatok árán is, de egy minden eddiginél igazságosabb és boldogabb világot építünk utódainknak. Inkább mentségeket keresünk, amiért feléljük és elherdáljuk örökségüket, és a világot sokkal nyomorúságosabb állaptnak hagyjuk rájuk, mint ahogyan mi örököltük elődeinktől. A történelem végéről, a tovább nem javítható liberális demokráciáról, a felépült kommunizmus ellentmondásmentes világáról szóló tudományos-fantasztikus jövődölések helyét negatív utópiák váltják fel, de ezekkel is inkább csak az elektronikus szórakoztatóipar riogatja/mulattatja esténként a termelés–fogyasztás mókuskerekének pörgetésében elfáradt közönséget. Az emberiség boldogítására kieszelt nagy tervek véres következményeit látva megtanultuk, hogy szerényebb célokat tűzzünk magunk elé. Hogyan lehetne legalább fenntartani a pazarló használat és az egymás rovására szerzett haszon szüntelen növekedésre ítélt rendszerét? Mivel tudnánk féken tartani az elégedetlenséget, enyhíteni az egyre növekvő nyomort, elaltatni, falánksággá, közönyé, esetleg gyűlöletté alakítani a jövő kilátástalanságával kapcsolatos félelmeket?

Valaminek a fenntarthatósága vagy tarthatatlansága mindig a változások léptékén, ütemén és arányain múlik, tehát mérték kérdése. „Az élet láng, amely fellobban mérték szerint és kialszik mérték szerint” – Hérakleitosz, az egyik legelső európai filozófus figyelmeztet a helyes mérték vitális jelentőségére ránk maradt töredékei egyikében. Nem a sok és nem a kevés, nem a bőség és nem a szegénység, hanem az „épp elegendő”, a dolgok mértékét kereső gondolkodás az,

amely élni segít. A mértéktelenség (a hübrisz) pedig bűn, ami a görög tragédiákban a hős pusztulásához vezet.

1.2. A védhetetlen környezet

Az emberhez méltó élet nélkülözhetetlen természeti feltételeinek rohamos pusztulása csupán indikátora a modern civilizáció útvesztésének. Ezért a környezetvédelem meghatározása szerint kudarcra ítélt vállalkozás – a „környezet” számára nincs mentség és nincs irgalom annak a tudásnak a keretei között, amely az embert csak a külvilággal szemben és attól elszakítva képes megragadni: szubjektum és objektum, egyén és közösség, kultúra és természet oppozíciójában.

(Példa) Az objektíve igaz és ésszerű számítás, a szabad magánkezdeményezés és a természet felett diadalmaskodó értelem nagyobb dicsőségére minden esztendőben körülbelül magyarországnyi erdő tűnik el örökre a Föld felszínéről. Ez a megállíthatatlannak tűnő folyamat az ökoszisztémák összeomlásának egyik fő tényezője. Az erdők köztudomásúlag elsőrendű és pótolhatatlan szerepet játszanak a biológiai sokféleség megőrzésében, a talajerózió megfékezésében, a bolygó vízháztartásának szabályozásában (csapadék, páratartalom, árvizek stb.), a légkörbe juttatott szén-dioxid megkötésében, az éghajlat stabilizálásában. A tradicionális társadalmak többsége így vagy úgy tudatában volt ezeknek az összefüggéseknek, és gondoskodott a szó szoros értelmében létfontosságú fák, erdők védelméről. Amelyik nem gondoskodott, az elpusztult (pl. Mezopotámiában vagy a Húsvét szigeteken). A mostanihoz mérhetően gyors és tömeges erdőirtásra azonban még nem volt példa fajunk történetében. Nem is lehetett: ehhez a háborítatlan, egyéni célkövetéssel azonosított szabadság-elv, a haszonelvű versenygazdaság és az elektromos láncfűrész globális egymásra találása kellett.

A mérhetetlen pusztítás, amely Dél-Amerika őserdeiben ugyanúgy zajlik, mint itt a budai hegyvidéken, a ma

érvényes tudás alapján ésszerűnek minősül, hasznossága igazolja, és az intézményes jog védelme alatt áll. A törvényes erőszak azokat sújtja, akik a fák védelmére kelnek. A „chipko” (átölelő) mozgalmat szervező tudatlan indiai asszonyokat, akik karjukat a fák törzse köré kulcsolva állnak a fűrészgépek útjába. Az „irracionális” érzelmektől vezetett kaliforniai diáklányt, aki beköltözött a Luna névre hallgató mammutfenyő ágai közé, és egy évig nem jött le onnan, hogy megakadályozza az évszázados faóriás és társai „kitermelését”. Az „elvakult” nyugat-kolumbiai környezetvédőket, akik derékig a földbe ásva próbálták jobb belátásra bírni az őserdők ellen felvonuló lánctalpas gépsorok kezelőit.

Valóban a tudomány és a haladás erői fenyegetik világhunkat? És a felvilágosult modernitás alapértékeivel találja szemközt magát, aki túrhetetlennek tartja a természeti és kulturális sokféleség hanyatlását? Miféle tudás az, tudás-e egyáltalán, amely nem az élet számára szolgáltat érveket? „Ha egy racionalista kultúra csődöt mond, annak oka nem magának a racionalizmusnak a lényegében van, hanem csupán külsővé válásában, naturalizmussá és objektivizmussá torzulásában.” Edmund Husserl figyelmeztetése két világháború között hangzott el, melyeket a tömegpusztító technológia bevetése tett totálissá, és a tudatipar (a közvélemény előállításának tudománya) lehetővé. A huszadik században minden tudás kizárólag mint uralkodni-tudás jött számításba, végül az ésszerűség ismérveként be kellett érniük Francois Lyotard rezignált formulájával: igaz tudás az, ami hozzájárul a technológiai–gazdasági rendszerek teljesítőképeségének növekedéséhez.

Ennek a naturalista és objektivista torzulásnak leginkább szembeszökő példája manapság racionalista kultúránk csődjének tematizálása „környezeti válságként”, az így kreált problematika kisajátítása valamiféle környezettudomány részéről, amely a környezetet magától értetődő módon a természettel azonosítja, s az értelmezés feladatát a természettudományok illetékességi körébe utalja. Innen kezdve nincs akadály a kényelmes (és kifizetődő) duplex

veritas fenntartásának: a természettudósok lelkiismeretes beszámolókat készítenek a földi ökoszisztémában végbemennő irreverzibilis változásokról, s ezeket bátran minősíthetik katasztrófálisnak anélkül, hogy a társadalomtudományok dolgába avatkoznának, ez utóbbiak viszont kitarthatnak bevált előfeltevéseik mellett, s a társadalmi jólét, az egyéni autonómia és a tudományos haladás nevében igazolják a technológiai–gazdasági rendszerek működésének logikáját. Ami itt nyereség forrása, jóvátehetetlen veszteség „odaát”, ahol viszont eleve gyanús és tudománytalan minden törekvés, amely a természeti folyamatok elfogulatlan leírását morális szempontokkal asszociálná.

A tudás-hatalom növelése, egyre szélesebb körű alkalmazása világunkban nem szorul többé semmiféle erkölcsi igazolásra. Az egymással versengő teljesítmények küzdelmében elért siker önmagát igazolja mint hatni-tudás. Hatása kettős: kényszer a természet ellenében, élvezet „az ember” számára. A tudás: a természet (de amennyiben ez a világ mégiscsak nekünk világlik, akkor *természetünk*) ellenállásának felszámolása, titkainak erőszakos feltárása és maximális kiaknázása élvezet forrásaként, röviden: kényszerrel kicsikart élvezet. Ebben az összefüggésben persze, az emberit eleve azonosítottuk azzal, *ami* erőszakot tesz és élvezetre tör – azaz az embert azonosítottuk bizonyos önkényesen megválasztott természeti meghatározottságokkal, ha úgy tetszik, a személy helyébe a dolgot állítottuk. Amennyiben a tudás értéke az elért hatalom és/vagy élvezet mértékével mérhető, a kultúra többé nem autonóm: nem mondhatjuk, hogy a hagyomány értelméről folyó dialógus keretében dől el, hogy mi szép, mi jó és hogy mi az igazság. Érvelhetünk amellet, hogy a környezetrombolás, a természet meggyalázása, az élet pótolhatatlan és nélkülözhetetlen forrásainak megsemmisítése bűnös, rút vagy éppen ésszerűtlen cselekedet, de magától értetődik, hogy álláspon-tunk nem igazsága, legfeljebb eladhatósága mértékében fogja befolyásolni az „objektív teljesítmények” versenyét. Ebben a versenyben pedig egy nézet érvényesülésének esélyei annál csekélyebbek, minél kevésbé kompatibilis

más, elismert teljesítmények forrásául szolgáló, a kommunikációs rendszerek működését legitimáló nézetekkel. A „külsővé vált” racionalitás uralma – a személytelen, tisztán procedurális ésszerűség intézményesülése – lehetetlené teszi az autonóm észhasználaton alapuló életvezetést az egyén és a társadalom számára egyaránt: Habermas szerint ebben mutatkozik meg a felvilágosodás iróniája. A kultúra autonómiájával civilizációnk az innováció, az önkorrekció, azaz az új kihívásokhoz való rugalmas alkalmazkodás szempontjából nélkülözhetetlen szabályozórendszert veszített el. Ez egy rendkívüli dinamikájú és ennek megfelelően drasztikus változások közepette élő társadalom esetében szükségképpen vezet végzetes következményekhez. Ezeknek a következményeknek leginkább látványos és kézzelfogható együttesét nevezzük – félrevezető szóhasználattal – környezeti válságnak.

Az embernek azonban a szó szoros értelmében nincs „környezete”. A környezet ugyanis kötött értelmű természettudományi fogalom: azoknak a kényszerfeltételeknek az összességét jelenti, amelyek az élőlények együttes előfordulásának a mintázatát meghatározzák. Az ember viselkedése közvetlenül nem függ ilyen környezeti adottságoktól, nem írható le és nem érthető meg azokra adott válaszként, a kulturális kontextustól függetlenül, amelynek keretei között társadalmi tevékenységének meghatározott értelmet tulajdonít. Az embernek nem környezete, hanem *világa* van: a szimbolikus reprezentációk és interpretációk világa, amelynek egyetemes vonatkoztatási rendszerében egyéni tapasztalatait egy közös valóság részeként képes elsajátítani és másokkal megosztani. A világ, úgy, ahogyan a nyelvben „szóhoz jut” (Gadamer), emberi alkotás, és mint ilyen, „a nyelv hajlékában” lakozó lény számára: érthető. Éspedig nem úgy érthető, mint a megértés számára eleve kész adottságok – tények – halmaza, hanem mint egymásra reflektáló emberi megnyilatkozások párbeszéde: párbeszéd a tények mibenlétéről, *vagyis* az értelmezések érvényességéről.

Ezért világosan meg kell különböztetnünk a környezeti kölcsönhatások vizsgálatának két szintjét. A természettudo-

mányok az ember tevékenységét a földi ökoszisztéma életfolyamatainak részeként írják le, a társadalomtudományok nézőpontjából ellenben maga a „természet” is koronként változó tartalmú kulturális konstrukció – szellemi képzet, ahogyan Husserl nevezi –, amely az egyes civilizációk sajátos ökológiai tapasztalatát juttatja kifejezésre, s mint ilyen a történelmi világban zajló változásokkal kapcsolatos. A „környezet” válsága evidens módon ez utóbbiak következménye, megértése tehát elsősorban a társadalomtudományok feladata volna: azoknak a vélekedéseknek és hiedelmeknek a felülvizsgálata, melyek a mai ember önszemléletét meghatározzák, és amelyek keretei közt tevékenykedve oly mérhetetlenül veszélyes és veszélyeztetett lénnyé lettünk.

1.3. A természet feletti uralom mítosza

A tudományos objektivitás mint ideológia · Mióta az isten kegyelméből felkent – vagy a főséges nép kegyelméből választott – uralkodók eljárásaik jogosultságát egy harmadik elvre, az ésszerűségekre hivatkozva igazolják, az uralom racionalizálása fokozatosan halad előre az új és legújabb kori Európában. E fejlődés csúcspontját a modern ipari államban éri el, amely éppen azért léphetett fel a társadalmi és természeti környezet totális ellenőrzésének igényével, mert azt állítja magáról, hogy semmiféle részérdeket vagy célt nem szolgál, csakis az ésszerűséget. Mi sem áll tőle távolabb, úgymond, mint hogy igazságot tegyen a különféle egyéni törekvések és értékválasztások között. A modern jogállamban ezek képviselőinek nem kell megegyezniük semmiben, eltekintve a társadalmi érintkezés tisztán formális és procedurális szabályaitól. A tudományos objektivitás mint ideológia éppen részrehajlatlanságával győzi meg a kételkedőket. Ahogy Adorno írja: „A régi csiriz, az ideológia, melynek segítségével a tömegeket féken tartották, beszáradt, és annak utánzatává vált, ami úgyis adva van: lemond róla, hogy ezt felülmúlja, igazolja vagy éppen tagadja.”

Az előítélet-mentesség követelménye azonban maga is messzemenő következményekkel járó előítélet. Elvitatja az államtól az erény bátorításának és a kártékony, de törvénybe nem ütköző cselekedet elítélésének jogát; feleslegesnek tünteti fel a demokratikus társadalmakban működő szolidaritás legfőbb alapját: a közösségteremtő közmegegyezést formáló nyilvános párbeszédet. A társadalom tagjainak nem kell egyetérteniük semmiben, hiszen a sikeres együttműködés biztosítéka nem a kölcsönös megértés és jóindulat, hanem a személytelen közvetítő rendszerek és a helyi vélekedők véleményétől függetlenül érvényes univerzális szabályok uralma. Ezek a követendő célokról semmit se mondanak, kizárólag a rendelkezésre álló eszközök használatát szabályozzák.

Az egymást kölcsönösen relativizáló igazságfelfogások vitájában döntőbírónak végül csak a teljesítmény marad. Egy kijelentés, tudományos álláspont vagy magyarázó elv, amely egyébként eleget tesz a választott vonatkoztatási rendszer koherenciakövetelményeinek, többé nem igaz vagy hamis, hanem másoknál alkalmasabb vagy alkalmatlanabb arra, hogy segítségével előre jelezzük azokat a változásokat, amelyeket beavatkozásunk egy rendszer működésében előidéz. Olyan technológiai előírásnak tekinthető tehát, melytől a felhasználó egyedül azt várja el, hogy javítsa teljesítményét, azaz növelje ellenőrzését az adott rendszer fölött.

Soha a kora újkor óta nem mondatott ki Európában ilyen leplezetlenül, hogy a tudás semmi egyéb, mint hatalom, sőt, hogy a hatalom – a hatni tudás – maga a tudás.

Haladás és jólét • A technológiai értelem ezredvégi egyeduralmát a tudományos haladásról szőtt Nagy Modern Elbeszélés érvényességébe vetett hit szavatolja. Ez a történet eredetileg a mostoha Természet és a parancsoló Hagomány kegyetlen béklyóiban sínylődő Egyén szenvedéseiről és megszabadulásáról szól. A szabadító hős szerepét a Tudományos Haladás bajnoka tölti be: meghódítja a Földet, leigazza a természet vak erőit, és a társadalom rendjét a

tiszta ésszerűség kövelményeihez igazítja. Mindezt csakis azért teszi, hogy hűséges lovagként, ezernyi akadályt legyőzve eljusson szíve választottjához, a szenvedő Egyénhez, és végre a kedvére tegyen: felszabadítsa minden irányú képességeit.

Az Egyén e jellegzetes maszkulin mítosz tipikus női hőse: maga az Alvó Szépség. Minden érte történik, de ő maga passzív marad, és nem is volna tanácsos rábízni az események alakítását, tekintve, hogy legfőbb tulajdonsága állítólag akaratának szeszélyes állhatatlansága és választásainak kiszámíthatatlansága. Ezért a Tudományos Haladás kénytelen törvényt szabni a számára. A haladásnak azonban nemcsak végső célja és értelme az Egyén fölszabadítása, hanem egyúttal forrása is: a szabadon kifejtett egyéni képességeknek köszönhető a tudás örökös megújulása. Az Egyén tehát egyszerre Menyasszonya a Tudományos Haladásnak, (vágyai célpontja), és egyúttal Szülőanyja is, hiszen az igaz tudás forrása csakis az egyén tapasztalata lehet. A tapasztalat mint nemző aktus természetére nézve az egzegéták véleménye megoszlik: némelyek szellemi természetűnek vélik (a racionalisták), míg mások éppen testiségét hangsúlyozzák (az empirikusok). Az Atya kilétét sűrű homály fedi. A mítosz a Fiú –Vőlegény felől van megkomponálva. A modern tudományosság csak sejteti, hogy végtelen haladása során önmaga nemzőjévé kellett lennie. A tudományos eredményt ugyanis kizárólag származásának tisztasága igazolja: hogy a processzus, melyből keletkezett, eleget tesz-e a módszertani szigor kényes következményeinek. Ehhez pedig a fogantatás körül ki kell zárni minden profán, tudományon kívüli tényező közreműködését. Noblesse oblige.

Az Egyetemes Haladás és az Egyéni Jólét násza – az unio mystica – képletét a Technológiai Imperatívusz adja meg, nagyjából az alábbi séma szerint:

AJó Társadalom célja az előre nem látható és elő nem írható egyéni képességek kibontakoztatása. Ennek feltétele az egyetemes hozzáférhetőség a tetszőleges egyéni célok és

szükségletek kielégítését szolgáló eszközökhöz. Ezt csak az eszközök tömeges előállítás, illetve korlátlan alkalmazása biztosíthatja. Ezért mindennél előbbre való a javakat előállító munkaszervezet hatékonyságának növelése, tehát minden akadályt el kell hárítani a technológia fejlődésének és a fejlett technológia bevezetésének útjából.

A kívánatos növekedés hajtómotorja a tudományos-technikai ismeretek gyarapodása. Azé a tudásé – és csakis azé –, amely hatalmat ad a természet felett. Elegendő hatalmat ahhoz is, hogy legyőzze azokat, akiket restség, babona, előítélet, maradiság vagy szűkkeblű önzés tesz az egyetemes haladás megátalkodott ellenségévé.

Módszertani individualizmus • Ez a tudás, amelyet modernnek szokás nevezni, az embert már meghatározása szerint elszakítja a természettől, és teljes magától értetődéssel állítja szembe környezetével:

- mint egyént a közösséggel: csak a közösséggel szemben lehet szabad, ha társas viszonyai nem korlátozzák egyéni céljai követésében,
- mint a megismerés alanyát a megismerés tárgyaként felfogott külvilággal (mert igaz ismeretekre csakis elfogulatlan, részvétlen kívülállóként tehet szert),
- mint történelmi lényt a természettel, melyből kiemelkedve és azt legyőzve teremti önmagát.

E hármas előfeltevésen nyugszik az ún. módszertani individualizmus emberképe. Ennek jegyében végső realitásnak az egyéni létezés felfoghatatlan magányát kell elfogadnunk. Amit elviselhetővé egyedül a *batalom* tehet, melyet környezetünk fölött a tudás kiváltságos birtokosaiként gyakorlunk. Íme, a hit, amely szentesíti az egyetemesen ésszerű technológiai gondoskodás intézményrendszerének jótékony, ámde kérlelhetetlen ellenőrzését világunk fölött.

A gyarmatosítás ideológiája • A dolgoknak ezt az elrendezését igen szemléletesen ábrázolja egy tizennyolcadik századi ponyvaregény: Robinsón Crusoe, a tengerész története. Hajótörése kiszolgáltatott idegenként veti egy

veszedelmes, ismeretlen világba, melynek urává vagy áldozatává kell okvetlenül lennie. Magányos hősként, kemény küzdelemben ragadja el az őstermészettől a létfenntartás eszközeit. Ebbéli működésének betetőzése lesz találkozása a Természetes Emberrel, azaz a bennszülöttel. Hogyan változtatja azt az ellenséges természeti erők egyikéből alkalmas eszközzé és szövetségessé egy szükségképpen aszimmetrikus úr–szolga kapcsolatban, erről szól a mese. Arról, hogy hogyan teremt a Tudomány embert a vadon gyermekéből.

Pénteken találkoznak, a teremtés hatodik napján, ugyanazon, merlyen az Úr a sárból embert s az ember szolgálátára asszonyt alkotott. Robinson teremtményét Pénteknek nevezi el. Kettejük kapcsolata nemcsak az aktív tudás és a passzív természet, a testi és a szellemi ember viszonyának jelképe, hanem – ami ezzel az európai tradícióban szorosan összefügg – a férfi–nő kapcsolaté is. De ez az, amiről a szerző, Daniel Defoe hallgatni kénytelen. Arról, hogy Péntek – nőnemű. A technológiai uralom egynemű rendszerében a női princípiumnak nincs helye. Semminek, ami nő, azaz magától terem és organikusan fejlődik. Mert amit a Haladás létrehoz, az kizárólag a tudás teremtő erejének köszönhető: a célszerű külső beavatkozásnak. Péntek mássága Robinsonunk számára csak alkalom az önmegvalósításra, kihívás, hogy megváltoztassa és a maga képére formálja. A technológia embere nemtelen. Igazi célját épp napjainkban érheti el, amikor végre küszöbén áll annak, hogy tisztán technológiai úton, asszonyi közreműködés nélkül állíthatja elő önmaga klónját, a természet, a különbség és a véletlen teljes kiiktatásával.

Képzeld el, ha Péntek az lehetne, ami: asszony! Nyomban kiderülne, hogy önnemzéssel még a legelvetemültebb férficivilizáció sem szaporítható, még kevésbé honosítható. Hogy rászorul az anyatermészet egyenrangú és ellenőrizhetetlen közreműködésére. Sőt, kiderülne, hogy a derék Robinson valami olyasmire törekszik, ami zavarbaejtően más, mint önmaga. Akkor pedig a Vadon nem ellenséges terepe civilizátori behatolásának, s a történet nem az ismer-

retlen megszüntetéséről szólna (a megismerésről), hanem a neki rendelt életlehetőségek felismeréséről (a megértésről). Nem gyarmatosításról, hanem otthonteremtésről.

Mikor jó a lét? - A modern felfedező számára a természet nem tartalmaz értelmes célokat, eszközök tárháza csupán, melyekkel tervét véghezviszi. Ésszerűnek egyedül a használatot találja: a természeti valamint a szociokulturális tényezők áthangolását és alárendelését a tervszerű működés logikájának. A haladás tehát a tudományos-technológiai rendszerek tökéletesedésével egyértelmű. És semmi egyébbel. Ez jólétünk záloga.

De mi a jó a létben? Nos, jónak ezentúl azt kell tartanunk, ami ésszerűen működik. Ez a circulus vitiosus az ár, amit a modern embernek meg kellett fizetnie, amiért szabadságát az akarat öntörvényűségéhez kötötte. Választása szabad lett, csak hogy nincs mi között választani. A szabad akarat csak önmagát akarhatja, s csak akkor van önmagánál, hogyha a gazdasági haladás kategorikus imperatívuszát követi: a használat, a haszon és a hatalom növekedésének szolgálatában áll.

Ezért nem fordulat, hanem logikus végkifejlet a modernitás történetében, amikor az uralkodó beszédmód diktatúráját – magyarul: az azonosulást valamely különös kulturális hagyomány rendjével –, amitől Foucault nyomán olyannyira irtózik minden posztmodern gondolkodó, végül az univerzális hatékonyságelv kizárólagos uralma váltja fel.

A világnézeti viták kora ezzel lezárul. Ezentúl annak az igazsága lesz a legjobb igazság, aki a leghathatósabban képes befolyásolni a többiek döntéseit a globális versengés számára (mellesleg: nyers erőszakkal) megnyitott és egyesített helyi piacokon. A vallásháborúkat a kereskedelmi háborúk váltják fel. A kereskedelmi háborúkat a kereskedelem. A legyőzöttek ezentúl nem a győztes hitelvéit és céljait kell átvennie, csupán az eszközeit. A technológiáját.

Ezekben az újfajta háborúban a gyilkolás hagyományos eszközeinek csak alárendelt szerep jut, a hatalomszerzés

új módozatai mégis több emberéletet követelnek, mint a történelem nagy hódító háborúi közül bármelyik. Nem véletlenül. A haladás ellenségeinek száma végtelen. Vagy mi, vagy ők. Egy növekedésre ítélt mesterséges rendszer ugyanis csak addig képes fennmaradni, amíg mindent, ami az útjába kerül, a teljes környezetet képes bekebelezni és a saját működése szolgálatába állítani.

A biológiai és kulturális evolúció törvényei ennél ugyan sokkal rugalmasabbak, egy ponton túl azonban nem viselik el az életfolyamatok dinamikus egyensúlyát fenntartó spon-tán önszabályozás kiiktatását. Az ökológiai rendszerekben előidézett tartós zűrzavart egyfelől, az erkölcs autonómiájának felszámolását másfelől. „Ma, amikor Bacon utópiája, hogy parancsoljunk a természetnek, globális méretekben valósult meg, nyilvánvalóvá vált annak a kényszernek a természete, melyet ő a megzabolázatlan természetnek tulajdonított: ez maga az uralom”. (Horkheimer – Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Nem divatos mű többé.)

A technológiai ésszerűség rendszere • Uralom, igen, de nem a természeten. Annak törvényeit ugyanis az ember nem változtathatja meg. Érti vagy félreérti őket, alkalmazkodik hozzájuk, vagy elpusztítja maga körül az életet – és vele pusztul.

A technológia a természetén vett diadalát elsatnyult vegetáció, betonsivataggá lett táj és tömeges éhínség tanúsítja világszerte. Non omnis moriar: a városainkat övező hulladéktemető és szemét-piramisok méltó és maradandó emléket állítanak civilizációnknak. A földi élet elemi feltételei – a tiszta levegő, az ivóvíz és a termőtalaj – rohamosan fogyatkoznak, fajok ezrei tűnnek el örökre a föld színéről, élőhelyeikkel együtt. „A növény- és állatvilág, a táj, és mind nagyobb mértékben Földünk időjárása is ott hever már, úgyszólván magatehetetlenül, a technológia emberének a lába előtt, tragikusan kiszolgáltatva arroganciájának. Vitán felül legyőztük őket, mindaddig legalábbis, amíg e győzelem súlyos ökológiai következményei maguk alá nem temetnek bennünket is” – írja Theodor Roszak a hetvenes

évek elején, amikor a globális környezeti katasztrófa riasztó jelei először kerülnek a világ érdeklődésének a középpontjába. *Ellenkultúra születik* – Roszak ezt a bizakodó címet adta tanulmányának, amelyből a fenti idézet származik. De születhet-e valóban ellenkultúra a tudományos technológia mindenhatóságával szemben? A racionális uralom, láttuk, részrehajlatlan tárgyilagosságával tüntet, és tőlünk az ésszerű önzésen kívül semmi egyebet nem követel. Miért lázadnánk ellene? Hiszen ő maga nem intézkedik semmi-
ben, személytelen mechanizmusai, a piac, az informatika, a többségi demokrácia csak közvetítik és összegzik az egyéni szándékok sokféleségét – „a ténylegesen adott viszonyokat” –, melyeket a cselekvőknek a saját érdekükben illik figyelembe venniük.

A „haladás táborának” ellenállhatatlan fölényét mi sem bizonyítja ékesebben, mint az a tehetlen belenyugvás, amellyel a következményeket tudomásul vesszük. A hírek a gondolkodás beszűküléséről, a képzelőerő elsatnyulásáról, a közösségek széthullásáról, az ízlés uniformizálódásáról, az alkotó munka ellehetetlenüléséről szólnak, a városok összeomlásáról, a falvak elnéptelenedéséről, a kapcsolatok kiüresedéséről, a gépies termelés és a még gépiesebb szórakozások taposómalmába belezavarodott, testben és lélekben sorvadó emberiségről. A tiltakozás ma mégis erőtlenebb, az ellenállás kilátástalanabb, de még a bíráló is bátortalanabb, mint volt akár csak egyetlen emberöltővel ezelőtt. A villágnézeti kritika posztmodern kritikája meggyőzte korunk gondolkodóit – a meggyőzés lehetetlenségéről.

Az erkölcsi személyiség integritására hivatkozó romantikus akadémikusok többé mit sem jelent: értelmezhetetlen. Az ember mint társadalmi lény csupán az észhasználat szubjektumaként azonosítható azokban a szerepekben és funkciókban, amelyeket a társadalom intézményei kijelölnek számára. A piac, a jogállam és az informatika szabályai tartalmazzák az egyes rendszerfunkciók betöltésére alkalmas magatartásformák paramétereit. Minden egyéb: költészet. Az eltűnő kultúrvilágok (humánszféra) helyén a

technoszféra működik. Maga a társadalom pedig ezentúl – Alain Tourain francia szociológus szellemes megállapítása szerint – nem lesz több, mint azoknak az akadályoknak az összessége, melyek az univerzális technológiai ésszerűség érvényesülésének az útjában állnak.

Az ember felszabadítása? A természet legyőzése? • C.S.Lewis felismerése jobban ráillik helyzetünkre: a természet feletti uralom az ember uralma más emberek felett, a természettől elragadott eszközökkel. Ez utóbbiak azok, amelyek a racionális uralomnak, mindenekelőtt a piac kényszerintézményeinek az objektivitás és a természeti szükségszerűség látszatát kölcsönzik.

Polányi Károly, a gazdaságelmélet huszadik századi klasszikusa hívta fel először a figyelmet arra, hogy a piaczgazdaság nem képes eleget tenni a saját előfeltevéseinek. A piac ugyanis csak akkor volna alkalmas a rendelkezésre álló erőforrások optimális elosztására külső beavatkozás nélkül, a folyamatok tiszta spontaneitása alapján, ha az alapvető termelési tényezőket valóban kizárólag a piaci kereslet és kínálat alakulása szerint állítanák elő. Ez a követelmény azonban éppen a legalapvetőbb erőforrások, az ember és a természet esetében nem teljesül. A munkakultúra és a tudás allokációja nem képes követni a kereslet ingadozását. A piacon „feleslegesnek” ítélt emberállomány nem számolható fel hirtelenjében, ha létét a piac értékítélete gazdaságtalannak ítéli. (Sőt, hajlamos arra, hogy ilyenkor szaporodjék a legvehemensebben, mert a gyermek marad az egyetlen termelőeszköz, amit a piacról kiszorult népesség a maga erejéből, házilagosan tud előállítani.) A „felesleges” emberek (népek, régiók) nem tűnnek el, eltartásuk társadalmi többletköltséget okoz, akár munkanélküli-segélyben részesülnek, akár háborúba viszik őket a szomszéd ország munkaerő-feleslege ellen, akár lopni hagyják, akár bebörtönzik őket.

A természeti erőforrások éppen ellenkezőleg, azzal okoznak zavart a piacz logikus működésében, hogy nem állnak rendelkezésre bármikor a kívánt mennyiségben és minőség-

ben, és csak igen korlátozott mértékben helyettesíthetők más, gazdaságosan előállítható szolgáltatásokkal. Például, az ép természeti környezet, mely „ingyen” a rendelkezésünkre áll, nem helyettesíthető távoli földrészeken eltöltött költséges nyaralással. A természeti erőforrások fogyasztása ráadásul többnyire visszafordíthatatlan folyamatokkal kapcsolatos. Kimerülésük jelei napjainkban rávilágítanak, hogy a profittörvényen, azaz feltétlen növekedési kényszeren alapuló gazdaság nem tartható fenn. Polányi jó előre figyelmeztet erre, ezért is kellett őt agyonhallgatni a kommunizmus és a kapitalizmus növekedési világversenyének korszakában.

Az ember és a természet, bármi, ami él és organikusan, a saját törvényei szerint szaporodik, tökéletesen alkalmatlan arra, hogy a piac visszajelzéseitől függően szaporodjék, vagy szüneteltesse létezését. Túl sok felesleges ember, túl kevés természeti erőforrás – a piactörvény és az élővilág törvényei egymással kibékíthetetlen ellentmondásban állnak, ez tartja fenn a nyomort. Erre világít rá Polányi Károly, amikor azt állítja, hogy a szegénység nem egyéb, mint a természet megszüntethetetlen jelenléte a társadalom életében.

2. A globalizáció kihívása

A modern nyugati civilizáció az utóbbi másfél évszázad során az egész világon elterjesztette saját kulturális mintáit, társadalmi intézményeit és technológiáját. Ez a kulturális sokféleség eltűnésével járt. A helyi közösségek fennmaradása, önbecsülése és megújulóképesége szempontjából nélkülözhetetlen hagyományos tudás, az azt hordozó intézményekkel együtt világszerte jövátételten veszteséget szenvedett.

A technológiai-gazdasági világtrend működésének logikája az emberi képességeket és a természet kincseit csupán hasznosítható erőforrásként veszi számításba, jövedelmezőségük mértékében, mint piacra szánt, tehát korlátlanul hozzáférhető, egymással felcserélhető és helyettesíthető áruféleségeket. A rendszer legfőbb mozgatója, a haszonelv, mint láttuk, magában hordozza a szüntelen növekedés kényszerét. Ezért az egymással élet-halál harcot vívó szereplőknek arra kell törekedniük, hogy elhárítsanak minden jogi, kulturális, morális vagy technológiai akadályt a növekedés útjából, tekintet nélkül bármi más érdekre.

A gazdasági növekedés és a környezetpusztító technológiák rohamos terjedése miatt egyre növekvő mértékű és intenzitású emberi beavatkozás következményei természeti létfeltételeink rohamos romlásával fenyegetnek. A bioszféra teherbíró képessége véges, nem viseli el a végtelen növekedést. A huszonegyedik században bolygónk átlaghőmérséklete hat Celsius-fokkal is emelkedhet. A most élő fajok sokaságát fenyegeti kihalás.

A világ népességének növekedése rövid távon megállíthatatlan. Ennek következményei súlyosbítják az ökológiai válságot.

A piaci szereplők és intézmények azonban nem érzékelik azokat a károkat és terheket, amelyeket működésük ró a természetre és a társadalomra, sőt, hasznot húznak belőlük. (A környezetszennyezés „kezelése”, a kimerülő természeti források helyettesítése, a háborús konfliktusok szaporodása pótlólagos beruházási lehetőségeket kínál, növeli a GDP-t.)

A rendszer korrekcióját rendkívüli mértékben nehezíti, hogy függetleníteni tudja magát a környezetéből érkező negatív visszacsatolások hatásától, jelentkezzenek ezek akár természeti katasztrófa, akár növekvő társadalmi elégedetlenség képében. A gazdasági hatalom példátlan mértékű összpontosulása néhány tucat túlsúlyos szereplő kezében rendkívüli befolyást biztosít az új, nemzetek feletti vállalatbirodalmaknak, megnehezít mindennemű társadalmi ellenőrzést, és korlátozza a helyi kezdeményezések szabadságát. Egy olyan gazdasági „racionalitásnak” szolgáltatja ki az egész emberiséget, amely kizárólag az üzleti haszonszerzés szempontjából mutatkozik ésszerűnek.

Az informatika és az elektronikus tömegkommunikáció a legjövődolgozóbb és legdinamikusabb terjeszkedő nemzetközi üzletágak. Térhódításuk megteremti a jobb tájékozódás és a globális párbeszéd lehetőségét, a gyakorlatban azonban a médiumok teremtette virtuális világot a gazdasági globalizáció sikerpropagandája árasztja el, elnémítva a tiltakozás hangjait. Ennek az agymosásnak köszönhető, hogy a technológiai haladás és az állítólagos szabad piaci versengés iránti kritikátlan lelkesedésben azok a nemzetek is osztoznak, akiknek a fogyasztói bőség áldásaiért elviselhetetlen árat kell fizetniük. A tudatipar által buzgón terjesztett várakozások és hiedelmek pedig megnehezítik a realitások tudomásulvételét.

Az ökológiai katasztrófa nem a jövő fenyegetése, javában zajlik már ma is. A természet végromlását azonban megelőzi a politikai ellentétek tragikus kieleződése: a harc az egyre szűkösebb erőforrásokért. Ezek közül az ivóvíz és a megművelhető földterületek szűkössége már a legközelebbi jövőben az erőszak eszkalációjával fenyeget. Egyre mélyül

a szakadék a globális gazdasági versengés haszonélvezői és kárvallottjai között. Számolnunk kell azzal, hogy a növekvő kiszolgáltatottság, a megfizethetetlen adósságok felhalmozódása, a többség életminőségének romlása a huszonegyedik században feloldhatatlan, egyre éleződő helyi és nemzetközi konfliktusok kiindulópontja lesz.

2.1. Globalizáció és környezeti válság

Ami a természeti környezetet illeti, nincsenek arra utaló jelek, hogy az utóbbi időben tapasztalt katasztrófák belátható időn belül enyhülnek vagy kiküszöbölhetővé válnak. Egyes, meg nem újuló természeti források fokozatos kimerülése, a biodiverzitás hanyatlása, a szélsőséges éghajlati helyzetek növekvő gyakorisága az előrejelzések szerint a huszonegyedik században már nem állíthatóak meg. A károk megelőzése vagy enyhítése, hosszabb távon a folyamatok megfékezése csak nemzetközi összefogással volna lehetséges. Az eddigi erőfeszítések azonban, sajnos, nem állnak arányban a romlás mértékével és sebességével.

A környezeti válság megannyi jelét ma már nap mint nap tapasztaljuk, a jövő kilátásai pedig még riasztóbbak. Katasztrófális következményekkel fenyegető globális éghajlatváltozásnak vagyunk tanúi, amit elsősorban a légkörbe juttatott ún. üvegházgázoknak (elsősorban a szén-dioxidnak) köszönhetünk. Az új évszázadban a földi átlaghőmérséklet akár 5–6 fokkal emelkedésével és rendkívül szélsőséges időjárási viszonyokkal kell számolnunk. A felmelegedés következtében a világóceán szintje megemelkedik, és elborítja az alacsonyan fekvő partmenti területeket, több tízmillió ember otthonát. Más sűrűn lakott területeken állandósulni fog az aszály, ami az édesvízbázisok túlhasználásával és elszennyeződésével együtt a világ egyes térségeiben már jelenleg is komoly problémákat okoz, nemcsak az ivóvíz, hanem az élelmiszer-ellátásban is, amelynek (világviszonylatban) 40%-a öntözött földekről származik. Az élelmezési helyzetet tovább rontja, hogy a települések terjeszkedése, az

intenzív földművelés és a túllegetetés következtében több tízezer négyzetkilométer termőföld vesz el a világon minden évben. Ezt a természetes élőlénytársulások kiirtásával pótolják, ami a legfőbb oka annak, hogy a becslések szerint óránként két-három faj tűnik el örökre a föld színéről. Mivel Földünket az évmilliárdok során az élőlények formálták jelenlegi képére, az elszegényedő élővilág a jövőben aligha lesz képes biztosítani bolygónkon az emberi élet fennmaradásához nélkülözhetetlen állapotokat, például a légkör megfelelő összetételét, vagy a talajok termékenységét.

A környezeti válságot a népességrobbanás, az egy főre eső termelés növekedése, valamint a környezetpusztító technológiák terjedése együttesen okozza. A globalizáció mindhárom területen döntő szerepet játszik.

Népességrobbanás elsősorban ott következett be, ahol a nyugati civilizáció erőszakos térhódítása felbomlasztotta a helyi kultúrák szabályozott reprodukcióját. A hagyományos tudás, intézmények és munkakultúra hirtelen elértéktelenedése nyomán fellépő nyomor és zűrzavar késlelteti a megfelelő családtervezési normák elterjedését. A születés szabályozását tiltó társadalmi és vallási hagyományok pedig ellentmondásba kerültek a megváltozott körülményekkel.

A termelés (és következésképp a fogyasztás) folyamatos növelésén alapuló gazdasági rendszer ugyancsak a nyugati civilizáció terjeszkedése nyomán vált uralkodóvá világszerte. A növekvő nyersanyag-felhasználás és hulladéktermelés természeti környezetünk egyre fokozódó igénybevételével jár. Könnyen belátható, hogy egy véges nagyságú bolygón a végtelen növekedés képtelenség.

A tömegtermelés környezetpusztító technológiák elterjedésével járt. A világ energiafelhasználásának négyötödét biztosító fosszilis tüzelőanyagok (kőolaj, földgáz, szén) elégetése felelős elsősorban a globális klímaváltozásért. A szennyező gázok kibocsátásában egyre növekvő szerep jut az elképesztő méretű áru- és utasforgalomnak. A pazarlást ösztönző fogyasztói életforma terjedésével egyenes arányban növekszik világszerte a szilárd és folyékony hulla-

dék tömege s ezen belül a veszélyes hulladékok részaránya. A hulladék elhelyezése lassan megoldhatatlan feladattá válik, rendszeres újrahasznosításával, illetve hulladékmentes termelési technológiák kialakításával azonban alig néhány országban próbálkoznak.

A terhelések korlátozására, a környezetrombolás mérséklésére irányuló nemzetközi politikai kísérletek rendre meghiúsulnak, a megállapodások legtöbbször elégtelenek vagy hatástalanok maradnak. Jó példa erre az egymást követő klímakonferenciák szerény eredménye. Ma már nyilvánvaló: a befolyásos politikai és gazdasági tényezőknek közvetlen érdeke fűződik a globalizáció pusztító folyamatainak fenntartásához.

Ha a jövőben a gazdag nemzetek tovább növelik fogyasztásukat, és egyidejűleg az életszínvonal és a technológiai kapacitások szélsőséges különbségeinek kiegyenlítődére is számítunk, méghozzá a világ népességének további növekedése mellett, akkor tökéletesen abszurd következtetésekre jutunk: olyan nyomás nehezedne a bioszférára, amit az már rövid távon se volna képes elviselni.

2.2. A globalizmus mint politikai program

Az eszmék, a tőke és az áruk akadálytalan mozgásának útjában álló nemzetállami korlátok fokozatos felszámolása a nyolcvanas években elsőrendű külpolitikai célkitűzéssé lett. A „kereskedelem határok nélkül” politikai program, aminek megvalósításán világszerte diplomaták, nemzetközi szervezetek, hatalmas érdekvégyesítési képességgel rendelkező üzleti csoportok munkálkodnak – tekintet nélkül bármely egyéb, környezeti vagy humanitárius érdekre. A globalizáció tehát korántsem gazdasági automatizmusok működésének a következménye. Ez a felismerés ma elengedhetetlen kiindulópontja mindennemű reálpolitikának, amely a kritikátlan elfogadás és a radikális elzárkózás között az aktív alkalmazkodás útját keresi.

A kereskedelem korlátlan liberalizálása nem csökkenti,

hanem elmélyíti a szélsőséges egyenlőtlenségeket a régiók között és az egyes országokon belül. Szükségképpen vezet politikai konfliktusok kialakulásához, melyek pusztán gazdasági eszközökkel nem kezelhetők. A nemzetközi erőviszonyok gyökeres átrendeződése az elmúlt évtizedekben lényegében háborúk nélkül zajlott, a technológiai fölény érvényesítésével. A gazdasági, ökológiai, etnikai és vallási ellentétek kiéleződése azonban valószínűtlenné teszi, hogy a jövőben is sikerül majd hasonló módszerekkel lokalizálni a háborús veszélyforrásokat. A tömeges elégedetlenség megnyilvánulásaival, fegyveres zavargásokkal, véres helyi háborúkkal, nem utolsósorban a nemzetközi terrorizmus terjedésével szemben a gazdasági rendszabályok és a fegyveres elrettentés eszközei hatástalannak bizonyulhatnak.

A széleskörű jogosítványokkal felruházott új, nemzetek feletti szervezetek növekvő befolyása a kilencvenes években, úgy tűnik, nem a jobb együttműködést szolgálta a nemzetek között, éppen ellenkezőleg, újfajta ellentétek forrása lett

- a résztvevők és a kívülrekedtek között (pl. NATO),
- a tagországok között, akiknek érdekellentéteit a jelenlegi globális rezsimek működése nem egy esetben inkább elmélyíti, mintsem enyhítené (pl. WTO),
- a nemzetek feletti bürokráciák és a szuverenitásukat védő nemzetállamok között (pl. EU),
- a világ kormányzására törekvő testületek és a kormányzottak között: ez utóbbiak végképp elveszítik ellenőrzésüket a húsukba vágó, de tőlük egyre távolabb születő döntések felett (pl. IMF, Világbank).

A globalizmus hívei nem hivatkozhatnak a hagyományos értelemben vett demokratikus legitimitásra. A nemzetközi közösség metafora, de nem artikulálódik politikai közösként: képviselők és képviseltek kapcsolata meglehetősen egyoldalú, az előbbieket ellenőrzése gyakorlatilag lehetetlen, a döntéshozatal követhetetlen és titkos, a politikai felelősség tisztázatlan, névleges. Egyre több és ellenőrizhetetlenebb hatalom összpontosul a nemzetközi vállalatok, cégbiro-

dalmak és pénzügyintézetek kezén, ezek működése pedig független mindennemű demokratikus ellenőrzéstől.

Különös veszélyt jelent ráadásul, hogy a nemzetállami korlátok lebontása nem szorítkozhat a legális érintkezésre. Az ember-, fegyver- és kábítószer-csempészet az elsőszámú haszonélvezője a határok nélküli kereskedelem számára előállított körülményeknek. A szervezett bűnözés globalizálódása közvetlenül fenyegeti a világ biztonságát. Szerény becslések szerint a gazdasági tevékenységek mintegy harmada zajlik világszerte a szürke és fekete gazdaságban, ami úgyszólván lehetetlenné teszi a gazdasági és politikai folyamatok előrejelzését. A kiútnak ebből a helyzetből ma még a körvonalai sem látszanak. Az államok egy jelentős részében az adórendszer, az üzleti titkot védő rendszabályok, az igazságszolgáltatás tehetetlensége stb. kifejezetten kedveznek a törvénytörő magatartásnak. Az illegitim finanszírozási forrásokra szoruló politikai pártoknak pedig, sajnos, sehol a világon nem érdekük a szigorúbb és átláthatóbb szabályozás. Végül a demokrácia átalakulása pártokráciává megfosztja a civiltársadalmat a törvényesség védelmének hatékony eszközeitől.

2.3. A nemzetállamok jövője és a nemzetközi szervezetek

Az alkotmányosság, a képviselői demokrácia és a felelős kormányzat elve szorosán kötődik a nemzetállamok létehez. Problematikusnak tűnik ennek a politikai szerkezetnek az átvitele a nemzetek feletti politikai intézményekre. A törvényes kényszer eszközeivel felruházott „világállam” hatékony társadalmi ellenőrzése gyakorlatilag lehetetlen, a globális folyamatok kézben tartásához kellő hatalom összpontosítása tehát beláthatatlanul veszedelmes következményekkel járna.

Az állami szuverenitás klasszikus koncepciója felett azonban eljárt az idő: a nemzetállamok sok tekintetben többé nem képesek hatékony és illetékes módon képviselni pol-

gáraik érdekét. A helyi közösségek védelme és képvisellete olyan nemzetközi rezsimek kialakítását kívánja, melyek szerint a népek a maguk választotta illetve történelmük során kialakult keretek között megőrizhetik jogukat az önrendelkezéshez. A társadalmi szerződés betartásának és betartatásának, a törvényesség védelmének legfőbb biztosítékát továbbra is a demokratikus jogállamban látom. Hagyományos közhatalmi funkcióit azonban egyre inkább megosztja majd egyrészt a helyi közösségekkel, másrészt nemzetközi és nemzetek feletti szervezetekkel.

A lokális és regionális autonómiák erősítése elsőrendű cél: ez kedvez a helyi sajátosságokhoz rugalmasan alkalmazkodó eljárásoknak, emberi léptékű, szelíd technológiák alkalmazásának, fenntartható társadalmi-gazdasági rendszerek kialakulásának. A döntéseket minél alacsonyabb szintre, lehetőleg a helyi közösségek hatáskörébe kell helyezni, hogy az érintettek felelősségük és illetékességük tudatában, szabadon határozhassanak a maguk és övéik sorsáról. Globális problémáink között nem egy akad, amelyre jó válasz csak helyben adható, s ehhez az első lépés a helyi megoldások létjogosultságának helyreállítása.

A globális egymásrautaltság tényleges körülményei között ugyanakkor elkerülhetetlen a nemzetközi kapcsolatok minőségének átalakulása, s ez igen lényeges kérdésekben korlátozhatja az államok szuverenitását. A gazdasági globalizáció korában a multi- és transznacionális szereplők tevékenységének szabályozása, a fenntarthatóság követelményeinek érvényesítése olyan szervezeteket feltételez, amelyek egységes játékszabályokat érvényesítenek, és ezáltal megakadályozzák a visszaélést az állami szabályozások különbségeivel. Ezek a különbségek ma negatív versenyre készítenek a nemzetközi befektetők hajlandóságáért versengő államokat, ami többek között a környezetvédelmi és szociális szabályozás felpuhulásához vezet. A nemzetek feletti vállalatok könnyűszerrel kijátszhatják egymás ellen a helyi közösségeket.

Számolnunk kell továbbá a helyi és a globális (az emberiség vagy a bioszféra egészét érintő) érdekek közötti

ellentétekkel. Könnyen belátható, hogy az utóbbiaknak is hatékony képviselőre kell jutniuk.

A nemzetek feletti szervezetek létjogosultsága napjainkban alig vitatható: a világgazdaság és a világméretű környezeti válság folyamatainak befolyásolása csak úgy lehetséges, ha bizonyos területeken a nemzetállamok elfogadják fennhatóságukat. Az ilyen szervezetek és testületek működésének nyilvánossága, hatékony ellenőrzése, eljárásaik megtámadhatósága, tisztviselőik elszámoltathatósága – tehát a demokratikus jogállam eljárásrendjének alkalmazása – biztosíthatja, hogy tevékenységük ne váljon öncélúvá, s a nemzetek feletti bürokrácia ne élhessen vissza a (szigorú feltételek mellett) ráruházott hatalommal.

A hatalom és a döntéshozatali szintek megosztása azonban egészében véve nem járhat az intézmények számának és befolyásának növekedésével. Éppen ellenkezőleg: az illetékes és hatékony döntéshozatal követelményének fokozott érvényesítése lehetővé tenné a globális rendszer önszabályozását a helyi és nemzetközi technobürokrácia jogosítványainak korlátozása mellett.

2.4. A szabadkereskedelmi rendszer

A nemzetközi kereskedelem körülbelül kétszer olyan gyorsan növekszik, mint a világgazdaság egésze. A világ pénzpiacain mozgó pénztömeg több mint negyvenszerese az évente előállított termékek és szolgáltatások összértékének. A hajsza a befektetési lehetőségekért a világgazdaságot mesterségesen felpörgetett, rendkívül ingatag állapotban tartja, és kölcsönös függést teremt a nemzetgazdaságok között: az országok egymással versengve kínálnak kedvezményeket a nemzetközi befektetőknek.

A szabadkereskedelem elvének lényege a diszkrimináció tilalma: a helyi kormányok és a törvényhozás nem tehetnek különbséget a különböző importőrök, illetve a hazai és a külföldi vállalatok között. A formális egyenlőség a tőkeerősebb, fejlettebb technológiával rendelkező nemzetek,

illetve vállalatok által élvezett előnyöket gyakorlatilag behozhatatlanná teszi. Nemcsak a hazai vállalatok és munkavállalók kedvezményezése ütközik súlyos akadályokba, egyúttal lehetetlenné válik a helyi környezetvédelmi vagy szociális követelmények érvényesítése is. Többé nem tiltható ki a piacról a természetpusztító módon, vagy mondjuk gyerek munkával előállított termék – efféle szempontok figyelembevétele önkényes diszkriminációnak minősül. A globális szabadkereskedelmi rendszer abszurditását egyre többen hangoztatják. A bírálók szerint a világgazdaság szabályainak nem a kereskedelem, hanem a közösségek szabadságát kellene védelmezniük. A szabadkereskedelmi konvenciókat ezért szociális és ökológiai normákkal kellene kiegészíteni, hogy lehetővé váljon az embertelen és környezetromboló üzleti magatartás szankcionálása. Ne lehessen többé a kereskedelem szabadságára hivatkozva korlátozni nemzetközi környezetvédelmi egyezmények vagy alkotmányos rendelkezések hatályát. Ki kellene mondani, hogy a multinacionális vállalatoknak és beruházóknak alkalmazkodniuk kell a vendéglátó ország törvényeihez és szokásaihoz. Rögzíteni kellene azokat a nemzetközi adózási, munkajogi és környezetvédelmi minimál-követelményeket, amelyek kizárnák, hogy az államok egymással versengve, a saját ökológiai és társadalmi érdekeik rovására nyújtsanak kedvezményeket. Meg kellene akadályozni a multinacionális vállalatok bújtatott profitkivonását leányvállalataikból. Törvényes úton kellene korlátozni a külföldi befektető jogát, hogy a kapott kedvezmények kiaknázása és felélése után vállalkozásaikat felszámolják és odébbálljanak.

A nemzetközi gazdasági folyamatok lassítása alapvető cél. Ezt szolgálná az ún. Tobin-féle adó is, amelyet a nemzetközi pénz- és tőke mozgásokra kellene kivetni. A globális áru-, tőke- és pénzmozgás lassítása stabilizálná a gazdaságot, és lehetővé tenné a társadalmi és ökológiai érdekek hatékonyabb képviselését. A nemzetközi piacok kereslete olyan „szívóhatást” jelent a helyi erőforrásokra nézve, amit semmiféle szabályzás nem képes ellensúlyoz-

ni. A nemzetközi pénzügyi rendszer a szegény régiókból származó megtakarításokat átszivattyúzza a prosperálóba (hiszen ott érdemes befektetni), és ezzel hozzájárul a globális egyenlőtlenségek növekedéséhez; a nemzetközi gazdasági tevékenységben való egyenlőtlen részvétel pedig az egyes társadalmakon belüli különbségeket élezi ki. Az elővigyázatosság és a fenntarthatóság elveinek jegyében tehát a nagyléptékű, ismeretlen kockázatokat hordozó, a helyi problémákra érzéketlen globális folyamatokkal szemben a helyi döntéshozatali szintet kell erősíteni.

2.5. A lokalizáció programja

A fenntartható gazdaság útja a lokalizáció: a gazdasággal kapcsolatos döntési jogosítványok visszatelepítése a helyi társadalom és a demokratikusan választott döntéshozó testületek illetékességi körébe, a nemzetközi vállalatok hatalmának korlátozása. A lokalizáció célja a helyi gazdaság változatosságának, a helyi társadalom önállóságának helyreállítása. Ez a törekvés korántsem piacellenes, megszüntetni csupán az önkizsákmányoló, a versenytársak elpusztítására irányuló, s a helyi gazdaságot, a helyi élővilágot feláldozó verseny kényszerűségét kívánja.

Az emberi szükségletek többsége gazdaságosan kielégíthető helyi és regionális forrásokból. A távolsági kereskedelem létjogosultsága elsősorban a természetföldrajzi adottságok különbségéből és a választékbővítés igényéből fakad. Európában azonban jelenleg több áru cirkulál az utakon, mint amennyit a raktárakban tartanak. A mesterségesen felduzzasztott forgalmi igények súlyos társadalmi és környezeti terheket rónak az egyes országokra és településekre. Államilag finanszírozott autópálya-építéssel ezek a gondok nem oldhatók meg. Az automobilizmus érdekeit kiszolgáló közlekedés- és várospolitikai csak gerjeszti a gazdaság csillapíthatatlan étvágyát a forgalmi kapacitások további bővítésére. Az EU keleti terjeszkedése növeli a tranzitországokra (köztük hazánkra) nehezedő nyomást.

Arra kellene törekednünk, hogy ezt a forgalmat a vasútra tereljük, és ennek megfelelően kellene átalakítani a közlekedéspolitikai célrendszerét.

A lokalizáció elengedhetetlen feltétele, hogy a helyi társadalom ellenőrzést gyakoroljon a közművek és alapvető közszolgáltatások felett (vasút, távközlés, energiaellátás, vízellátás, oktatás, egészségügy, hírközlés), és rendelkezzen a termőföld és a nyersanyag-kitermelés meghatározó hányadával.

A kivándorlók száma a legfrissebb becslések szerint évente 150 millióra tehető, ez a ma élő emberiségnek mintegy 3%-a – 30 millióval több, mint tíz évvel ezelőtt. A közeljövőben a migrációs folyamatok felgyorsulása fenyeget, mivel éppen a legszegényebb régiók lakossága növekszik a legnagyobb mértékben.

A népvándorlásszerű migrációt jelentős részben az elviselhetetlen túlnépesedés és a növekvő nyomor okozza, megállítani is csak úgy lehet, ha nemzetközi összefogás alakul ki e kettő megfékezésére. Emberséges, gazdaságos és hosszabb távon fenntartható megoldást az éhező embermilliók gondjaira csak az jelenthet, ha a saját szülőföldjükön jutnak tisztességes megélhetéshez. Ellenkező esetben egész régiók eshetnek ki a világgazdaság vérkeringéséből, s válnak a zűrzavar és a terror áldozataivá, miközben a bevándorlók milliói elviselhetetlen problémák özönét zúdítják a célországokra is, ahol beilleszkedésük súlyos társadalmi és kulturális feszültségeket gerjeszt. Maguk a jövevények pedig gyötrelmes vándorútjukon ugyanúgy, mint a célországokban a kizsákmányolás, a jogtalanság és a megaláztatás számtalan nemének vannak óhatatlanul kitéve. A migráció egyre gyakrabban gerjeszt politikai konfliktusokat az érintett országokon belül ugyanúgy, mint külkapcsolataikban.

3. Identitás, ami összeköt

1.1. A társadalmi identitás szerkezetváltozása

„Az emberi társadalom [...] az állati társulásoktól eltérően, lényegében mint egy közös örökség létezik, amelyet a kommunikáció teremt és közvetít. A társadalom életének folytonossága azon múlik, hogy mennyire sikeres a nemzedékek között a szokások, erkölcsök, technikai eljárások és eszmék közvetítése... A társadalom, ha *elvontan* szemléljük, az egyének szervezete, konkrét létét tekintve azonban inkább a szervezett szokások, érzelmek és attitűdök komplexuma, röviden szólva a konszenzusé.” A humánökológia chicagói iskoláját megalapító Robert Ezra Park kijelentése 1921-ben még megütközést kelthetett, azóta a fenomenológiai szociológia, a kulturális antropológia, a pszichológiai interakcionizmus és a filozófiai hermeneutika sokoldalúan bizonyította, hogy a „megértés-módján-létező”, vagyis az ember mint társadalmi lény csak a kölcsönös megértésre irányuló kommunikációban létezik *valóságosan*. Kisebbsajtta kopernikuszi fordulatot jelent ez gondolkodásunkban: nem az egyének alkotnak társadalmat, hanem a társadalom alkotja az egyént. Az erkölcsi személyiség szuverenitása nem valami természeti adottság, hanem kulturális teljesítmény, kapcsolataink minőségén múlik. Csak másoktól tudhatjuk meg, hogy kik vagyunk, s azzá leszünk, amivé a számunkra létfontosságú Másokhoz fűző kapcsolataink tesznek. („Az ember találkozás” – Emmanuel Lévinas fogalmazza meg ilyen tömören a perszonalista etika alapeszméjét, érdemes megjegyeznünk.) A kölcsönös egymásrautaltság kényszerközösségeit emberhez méltó együttlétté csak a dolgok közös értelmének megteremtésére és megújítására irányuló párbeszéd teheti, s ennek feltétele a partnerek elkötelezettsége a másik igazsága iránt.

Ez a párbeszéd nem velünk kezdődik. A közös hagyomány talaján megy végbe: ennek érvényességét teszik próbára, ezt alakítják, újítják az egymás nyomdokaiba lépő nemzedékek. Önazonosságunk kereteit, nélkülözhetetlen viszonyítási pontjait e kulturális örökség részeként sajátítjuk el, különféle, szűkebb és tágabb közösségekben elfoglalt szerepünkkel együtt. E közösségeket az intézményesült viszonylatok és az ezekben elvárt viselkedésmódokra vonatkozó közmegegyezés szervezi társadalommá. Társadalmi identitásunk az a mód, ahogyan az intézményekhez, intézményesült nézetekhez és a felkínált szereplehetőségekhez viszonyulunk.

Európában az elmúlt évszázadokban a kulturális-társadalmi egységek elkülönülése, illetve egységesülése általában állami keretek között ment végbe. (A nemzeti és állami keretek meg-nem-feleléséből adódó véres konfliktusok épp azt mutatják, hogy általában a kettő közötti összhangot tartották kívánatosnak.) Az állam polgárait érintő sorskérdések nagyrészt a nemzetállam keretei között dőltek el. A dolgok értelméről folyó vita, az egyéni teljesítmények értékelése körüli vetélkedés nagyrészt ebben a körben zajlott, és a viszony az adott nemzet/állam intézményeihez formálta az egyén társadalmi identitását.

A második ezredforduló globalizálódó világában ez a helyzet rohamos átalakuláson megy keresztül.

1. Az államok, mint erről korábban szó esett, funkcióik és ezzel együtt szuverenitásuk egy számottevő részét nemzetközi szervezeteknek, szövetségi rendszereknek engedik át. A társadalom tagjai számára nélkülözhetetlen tudás globális hálózatokban cirkulál, melyek elvileg a világ bármely pontjáról hozzáférhetők. E tudás meghatározó forrásai többé nem kötődnek nemzeti kultúrákhoz. A közlekedés, a távközlés és a kereskedelem fejlődése folytán kialakult új helyzetben a hétköznapi élet normális kereteit alkotó intézmények is túllépik az államok határait. A vállalkozások, mozgalmak, szervezetek és társaságok, melyek tagjaiként önazonosságunkra szert teszünk, egyre szorosabban kapcsolódnak külföldi és nemzetek feletti partnerekhez. Nem

állíthatjuk többé, hogy a demokratikus jogállam intézményei közvetítenék, s a nemzeti kultúra mint közös örökség talaján zajló párbeszéd juttatná kifejezésre a társadalom tagjainak legfőbb törekvéseit.

2. Ezt annál is kevésbé állíthatjuk, minthogy ezek a keretek egyre formálisabbá, a közvetítések egyre személytelenebbé váltak. Az egységes nemzetállam történelmileg kialakult és egy hosszú korszakon keresztül többé-kevésbé működőképes fikcióját a külső körülmények változásával egyidejűleg a belső viszonyok átalakulása is gyengíti. Az állam többé nem vagy csak alig működik *köz-társaságként*. A választott testületek képviseleti jellegét felfalja a részrehajlatlan szakszerűség mezébe öltözött elbürokratizálódás, technicizálódás. A célok alkalmasságáról kezdeményezett nyilvános vitát felváltja a források és eszközök optimális elosztásáról folyó nem-nyilvános alkudozás. A gazdasági, politikai és kulturális élet kulcspozícióit ellenőrző érdekcsoportok, egy-egy tömegpárt köré szerveződve, sikeresen hártják el a hatalmuk korlátozására, elszámoltatásukra, felelősségük tisztázására irányuló társadalmi igényt. A végrehajtó hatalom birtokában a törvényhozást statisztika-szerepre kárhoztatják, és amennyire ezt az adott ország politikai hagyományai engedik, korlátozzák az igazságszolgáltatás függetlenségét, a sajtó szabadságát, valamint a tudomány autonómiáját.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a helyi oligarchia és a honi technobürokrácia által irányított apparátusokhoz fűződő viszonyunkban az azonosulás, a részvétel, a megértés és a lojalitás nem okvetlenül játszik nagyobb szerepet, mint a nemzetközi és nemzetekfeletti hálózatokkal kapcsolatos attitűd kialakulásában. Egyre kevésbé tűnik botrányosnak, ha valaki egy amerikai popegyütteshez, egy nemzetközi internetes levelezőlistához, vallási vagy politikai mozgalomhoz az azonosulás szorosabb szálaival kötődik, mint a saját országa intézményeihez. S ha nemzeti hovatarozásról beszélünk, az ezt kifejező intézmények kiüresedése vagy virtualizálódása folytán egyre többen kérdezhetik: mi az?

Ilyen körülmények között az identitásképzés új stratégiái

alakultak ki. A különféle helyzetű társadalmi csoportoknál ezek igen eltérőek lesznek. A nemzetközi hálózatokban és szervezetekben zajló kommunikációban elsősorban a magasan képzett, jelentős jövedelmű, sokat utazó vagy a telekommunikáció virtuális terében otthonosan mozgó szereplők vesznek részt s élvezik ennek előnyeit. Életformájuk, érdekeik, nézeteik, ízlésük, sőt, mindennapi tapasztalataik egyre nagyobb mértékben elütnek a társadalom többségétől. Christopher Lasch *Az elitek árulása* című könyvében írja le ezt a folyamatot. Árulásról, persze, csak akkor beszélhetünk, ha makacsul kitartunk amellett a „túlhaladott” meggyőződés mellett, hogy létezik olyan kötelezettség, amely a globális elitek tagjait a „kibocsátó” országok népéhez fűzné. S ez ma már korántsem magától értetődő: *értékválasztás* kérdése.

Társadalmi identitás, azaz fizikai és jelképes közösségekhez való tartozás nélkül azonban a többiek – a többség – sem élhet. Manuel Castells *Az identitás hatalma* című kötetben számol be ezzel kapcsolatos kutatási eredményeiről. A nemzetállamon túli világban a globalista várakozásokkal ellentétben nem valamiféle új globális identitás kialakulásának lehetünk tanúi (az ezt hirdető globális eliten kívül legalábbis). Éppen ellenkezőleg, világszerte lokális identitások megújulásának és felértékelődésének lehetünk tanúi. A nemzetállam és a modern univerzalizmus által kínált identitáskeretek eróziója nyomán új, váratlan jelentőségre tesznek szert önazonosságunk formálódásában azok a kisebb közösségek, amelyekhez megkérdőjelezhetetlen módon tartozunk. De mi marad megkérdőjelezhetetlen a posztmodern korban? A hely a fizikai térben, ahol a mozgásában és tájékozódásában korlátozott szegényember él. Míg az elitek globalizálódnak, ő szegregálódik: visszaszorul a város vagy az ország bizonyos részeibe. Megkérdőjelezhetetlen mindaz, ami már megtörtént, és megváltoztathatatlan hagyománnyá lett. Az etnokulturális vagy vallási tradíció éppen a globalizáció korában nyújt kárpótlást és markáns identitást a történelem veszteseinek. Fehér Ferenc és Heller Ágnes *A modernitás ingájában* „bőrünk-

re írt identitás” néven foglalta össze azokat a korábban premodernnek, politikai értelemben irrelevánsnak vagy éppen atavisztikusnak vélt identitásjegyeket, amelyeket a posztmodern „biopolitika” felértékel: ilyen a bőrszín, a faj, a nemi irányultság. Különösen a kisebbségeké, még inkább az üldözött vagy hátrányt szenvedő kisebbségeké. A posztmodern identitások feltűnően emlékeztetnek a premodernre: törzsi jellegűek, azaz elzárkózó jellegűek, s ha nem is tartalmaznak olyan szándékos kirekesztő mozzanatot, mint mondjuk egy rituális beavatáson alapuló vallási közösségé, akkor sem megoszthatóak másokkal. A szegregált városi szegények – többségében negatívumokra épülő – közös identitása nem lehet nyitott mások felé, akik nem osztoznak az ő sorsukban.

Castells jól látja az új, helyi identitásképződés defenzív, önvédelmi jellegét, de lehetségesnek tartja e zárt közösségek megnyitását. Amennyiben a csoport túllép a védekezésen a pusztán társadalmi-térbeli-kulturális helyzetéből adódó hátrányokkal szemben, a közös célok megvalósítására kialakított tudatos együttműködés olyan másokkal is megosztható elköteleződést teremt, amely többé nem a múlt, hanem a jövő felé nyitott. A helyi társadalmat integráló, közösségteremtő vállalkozás iskolapéldájaként Castells a környezetvédelmet jelöli meg. Éspedig éppen akkor ölthet szerinte ilyen jelleget, ha túllép a pusztta védekezésen, és olyan életforma, technológiaváltás illetve politikai program képviselőjében lép fel, amely az egész társadalom számára kínál az ökológiai és szociális fenntarthatóság követelményeinek megfelelő alternatívát.

3.2. A nemzeti identitás sajátosságai Kelet-Közép-Európában

A nemzeti ellentétek kiéleződése, a kisebbségek iránti gyűlölet drámai megnyilvánulásai Európa keleti felén méltán váltanak ki megdöbbenést a távoli szemlélőből. Értetlenül szemlélik törekvéseik nyilvánvaló kudarcát azok az ide-

valósi gondolkodók is, akik azt remélték, hogy a szovjet birodalom összeomlása után a bevett nemzetközi normák érvényesülnek majd mifelénk is a kisebbségi jogok terén. Fájdalmas szembenézni a ténnyel: térségünkben a nemzeti türelmetlenség ma is nélkülözhetetlen részét képezi az itt élő népek azonosságtudatának.

Nem mintha politikai kultúránkból hiányozna a nemzeti sokféleségen alapuló együttélés hagyománya és a különbségek tisztelete. A negatív indulatok magyarázatát nem a különbségekben, hanem a megtagadott összetartozásban kell keresnünk. Régióinkra éppen nem volt jellemző a nemzetiségek elkülönülése. Nem az egység, hanem a sokféleség biztosította évszázadokon át az együttélés kiegyensúlyozott rendjét az olyan városokban, mint például Klausenburg/Cluj/Kolozsvár, Pressburg/Bratislava/Pozsony vagy éppen Ofen/Buda. Az emberek hozzászórtak, hogy más nyelv járja a családi körben – esetleg nem is csak egy –, más a piacon, más az elöljáróságon vagy a törvény előtt, és megint más az Isten házában. A gyakran bizonytalan, kevert vagy feledésbe merült etnikai származásnál e közösségek életében nagyobb szerepet játszott a vallási hovatartozás, a társadalmi jogállás (pl. nemes, civis, hospes, jobbágy stb.), a mesterség, amit a család tagjai hagyományosan űztek, vagy az, hogy kinek az ősei hová valósiak, ki kinek a földije, honnan vándorolt vagy menekült jelenlegi lakóhelyére. Voltak azután a felsoroltaknál elvontabb kötődések is, a tartomány vagy az ország iránt, melynek lakóiként a fejedelemnek vagy a földesúrnak hűséggel, adóval, fegyveres szolgálattal tartoztak. A lényeg az, hogy mindenki egyszerre sokféle közösség tagja volt, és ezek mindegyike a polgártársak más és más csoportjával kötötte össze – felekezeti, nyelv, céh, rang, rokonság szerint. Éppen ez a bonyolult, sokrétű megosztottság biztosította, hogy ha drasztikus külső befolyás nem éri, a helyi társadalom ne szakadhasson végképp ketté egyik vagy másik törésvonal mentén. Akiket hovatartozásuk valamely szempont szerint épp egymás ellenségévé tett, azok egy másik szempont szerint összetartoztak.

A 18. századtól kezdve azután a nemzeti közösség öntudata háttérbe szorított, sőt, erőszakosan szakított szét odáig nem kevésbé szoros kötelékeket. A nemzeti fejlődés útjára lépő népcsoportoknak mindenekelőtt saját magukban kellett megtagadni és elnémítani mindazt, ami nem illett bele új, egyöntetűségre és kizárólagosságra törekvő nemzeti önképükbe. Minden áron a másoktól elütő, „őseredeti” vonásokat hangsúlyozták, bár a közösségek etnikai tisztasága sem a nemességre, sem a polgárságra, sem a parasztságra nem volt jellemző a régióban. A nemzeti vonásokat állítólag a maga romlatlan tisztaságában őrző falusi népről a néprajz bebizonyította, hogy műveltsége, szokásai, hiedelmei, dalai és díszítő eljárásai mindenütt átlépi a nyelvi-etnikai határokat.

Az egymással rivalizáló nemzeti törekvések azonban gyakran drámai választások elé állították a Kárpát-medence lakóit, arra kényszerítve őket, hogy sokféle szálból szőtt egyéni önazonosságukat feltétel nélkül rendeljék alá a nemzeti hovatartozásnak, és legyenek ezentúl mindenestül szlovákok, románok, magyarok, szerbek (sőt, jugoszlávok, osztrákok, csehszlovákok, jöllehet ilyen nemzetek nem is léteztek). S ennek megfelelően nyomják el önmagukban mindazt, ami őket származásuk, nyelvük, műveltségük, rokonságuk révén más közösségekhez fűz. Így lett ugyanannak a családnak az egyik ága sors, véletlen vagy egyéni választás folytán magyarrá, míg a másik, mondjuk, szlovákká. Mégis, ettől fogva valami eredendő, feltétlen adottságnak kellett tekinteniük a nemzeti különbségeket, határvonalnak és életre-halálra szóló döntések legfőbb indítékának. Márpedig a határok nem a tartományok és városrészek között húzódtak, hanem a lelkekben.

Utóbb pedig az idegenné lett másik nemzetiségen, megtagadott testvérén ki-ki azt kérte számon, amit a saját emlékezetéből és lelkiismeretéből törölni kellett. Amit többé nem mondhatott a magáénak a közös hagyományból. Ezért érezheti a térség valamennyi nemzetisége, hogy a nagy osztozkodásnál szomszédai megrövidítették és az adósai maradtak. A magyarság számára a trianoni béke által előírt

országhatárok maradtak elfogadhatatlanok. De ne higgyük, hogy a Kárpát-medence újrafelosztásának nyerteseit nem érte ugyanekkor jóvátehetetlen veszteség is. Amit mi a térben, azt ők az időben veszítették el: történelmi múltjuk egy számottevő részét, ami, tetszik-nem tetszik, beépült a magyar kultúra történetébe. Hiszen valamennyi itt élő nép fiai-leányai számára ez volt sokáig a felemelkedés útja: elmagyarosodni (vagy elnémetesedni). Bizonyára ez ma a magyarok iránti, megmagyarázhatatlannak tűnő ellenséges indulat legfőbb oka.

A nemzetállamok megteremtése népeinknek rengeteg megpróbáltatást, csalódást és kudarcot jelentett. Ez tovább táplálta a gyanút, hogy jogos törekvéseik valami titkos ellenség munkálkodásába ütköznek. S ki más lehetne az, mint „ők”, akik nem tartoznak közénk, az ismerős idegenek: az államalkotó nemzetbe nem vagy nem eléggé integrálódott népcsoportok, akiket fajtstvéreik idegenből támogatnak. A „köztünk élő idegen” hálátlan szerepe 1918 után az utódállamokban elsősorban az ott rekedt magyar nemzetiségnek jutott. A jogos gyanú, hogy ők megváltozott helyzetüket csak ellenérzéssel fogadhatják, könnyen szült gyűlöletet, a gyűlölködés félelmet, a félelem elzárkózást, az elzárkózás gyanakvást és így tovább. Magyarországon, ahol nem maradt jelentősebb nemzeti kisebbség az ország határain belül, rendszerint a zsidó és a cigány származásúaknak jutott hasonló sors.

A hiányos és részben mesterségesen előállított nemzeti azonosságtudat annál inkább rászorul a külső megerősítésre, minél gyöngébb az új nemzetállam lakói között az összetartozás tudata, minél több áldozattal járt a közös történelmi gyökerek szétszakítása, s minél kevesebb tényleges lehetősége nyílik az egyes társadalmi csoportoknak, hogy tevékenyen részt vegyenek nemzetük kulturális, gazdasági és politikai életében. Ezt a külső megerősítést rendszerint a nemzeti különbségek túlhangsúlyozása nyújtja, valamint a közös védekezés az ellenséges idegen nemzetiséggel vagy etnikummal szemben. Az agresszív nacionalizmusok tragikus konfliktusának mélyebb rétegeiben tehát nem is

annyira egymással, mint amennyire önmagukkal meghasonlott nemzeteket találunk. Ha jobban tudnánk szeretni önmagunkat, nem kellene gyűlölni a másikat.

3.3. Egyesült Európa?

1.

Budapesten, a belváros egyik forgalmas terén két emlékmű néz egymással farkasszemet. Az egyik a Vörös Hadseregé. Szovjet katonái szabadították meg az országot a nyilas-kesztes rémuralom szörnyűségeitől, valamint egyéb felesleges ingóságaitól. Közel fél évszázadig maradtak itt, erre az időre esik történelmünk egyik legsötétebb terrorkorszaka. A másik szobor csizmás, lovaglópálcás katonát ábrázol, egy amerikai tábornokot. Megvesztegethetetlen szigorral őrködik a trianoni békediktátum paragrafusainak betartása fölött. A győztesek képviselőjeként ő akadályozta meg, hogy a megszállt fővárosból elrabolják a magyar Szent Koronát. Nem taposott rajtuk nagyon.

Szabadság térnek hívják Budapesten ezt a teret, és méltán. Hiszen szabadságunk terét évszázadok óta a győztesek jelölik ki. (A tér egyébként a Neugebäude helyén létesült – ez a kaszárnyaegyüttes volt a hazafiak börtöne és vesztőhelye a 48/49-es szabadságharc vérbe fojtása után. Említhetném még a magyarfaló Savoyai Jenő lovas szobrát Budán, a királyi palota előtt: az ő fegyverei vetettek véget annak idején a török uralomnak, egyúttal az önálló magyar államiságnak is.) Történelmünk úgynevezett legdicsőségesebb lapjai levert szabadságháborúk emlékéért őrzik. A saját hazáért, a pusztá megmaradásért folyt békés és fegyveres erőfeszítéssel telt el félezer év. Viszontagságai között Magyarország se megszűnni, se megmaradni nem tudott egészen.

Mást jelent ott a független államiság, ahol azt mindig védeni kellett, és rendszerint hiába. Ahol az önrendelkezés távoli cél volt vagy szent feladat, de sohasem magától értetődő adottság. Mást jelent a nemzetállam a nagy

és esetleg hagyományos politikai széttagoltságban élő népeknek, mint amilyen az olasz vagy a német. Más jelent másokkal egyesülni a minapi birodalomépítőknak, gyarmattartóknak; más azoknak, akik századok óta a világkereskedelemből – s mindig is egy kicsit a hajóikon – éltek, más nyelvrokon szomszédos országok lakóinak, és megint csak más a rokotalanoknak, földműves-várvédő hagyományú népnek, gyarmatosítottnak. Nincs mit szégyenkeznünk e másság miatt, mint ahogy nemzeti erénnyé stilizálni sem érdemes. De tény, hogy nem akadt olyan birodalom, amely ha védszárnyait kiterjesztette ránk, nekünk abból ne szolgaság, veszteség, idegenek parancsuralma származott volna. Érvelhetünk – okkal – amellet, hogy a kölcsönös függés és szoros egymásrautaltság mai világában éppen a kisebb és kiszolgáltatottabb nemzetek azok, amelyeknek a leginkább érdekében áll, hogy tartozzanak valahová: biztonságos fennmaradásukat szolgálják a szilárd szövetségi rendszerek. De legalább ennyire igaz, hogy az ő számukra jár az alkalmazkodás a legtöbb kockázattal, mert súlyuk, jelentőségük nem elegendő ahhoz, hogy befolyásukat érdekeik védelmében érvényesíteni tudják az egyesülés keretei között.

Az Európai Unió létjogosultságát elsősorban az adja, amiről népszerűsítői nyíltan nem szívesen beszélnek: az egyesülés védekező, adott esetben elzárkózó jellege. Minden ellenkező híreszteléssel ellentétben nem a globalizálódás, hanem a regionális elkülönülés évszázada áll előttünk – és ez még aránylag egy derűlátó forgatókönyv. A leszakadó világrészek magukra maradnak. Nem lesz érdemes kereskedni velük, nem éri meg többé nyomor és kétségbeesés kreálta zsarnokaikat se fölfegyverezni, se pacifikálni. Az éhség elől menekülő milliók bevándorlását ellenben minden erővel meg fogják akadályozni a gazdagabb régiók. A felzárkózni képes szubkontinensek modernizálódása pedig egyúttal azt jelenti, hogy egy idő után képesek lesznek visszautasítani az idegen tőke térhódítását, és maguk akarják majd uralni a saját piacaikat. A munkaerő árának kiegyenlítődése is a transzkontinentális tőkemozgások

ellenében hat. Így a maradék természeti erőforrásokért és az egyes telítődő piacokért folyó kétségbeesett versengés utolsó fordulójának eredménye nemigen lehet más, mint a világ újrafelosztása az amerikai, a távolkeleti és az európai gazdaság óriásai között. Mindegyiknek be kell majd érnie a maga területével. Egymás rovására többé nem terjeszkedhetnek. Egyes régiókban, például az iszlám országaiban, éppen a nagyhatalmakkal szembeni erőszakos elzárkózás lehetőségét kell számításba venni, különösen ott, ahol ennek ideológiai és katonai feltételei rendelkezésre állnak. A kontinensek tehát ezentúl nem közeledni, inkább ismét távolodni fognak egymástól, remélhetőleg, nagyobb háborúk nélkül. (Ismétlem, ez nem a katasztrófa-forgatókönyv.) Mindebből az következik, hogy Európának szüksége volt a keleti perifériákra, nekünk meg arra, hogy ne maradjunk ki a tömbösödési folyamatból, a közös „európai házból”, akármilyen legyen is az. Persze, nem mindegy, hogy milyen lesz.

2.

Körülbelül ötszáz évvel időszámításunk kezdete előtt néhány kis görög városállam alkalmi szövetsége megállította az akkori világ legrettegettebb nagyhatalmának számító perzsa hódító sereget. Ez nem a demokrácia diadala volt elsősorban, hanem a sokféleségé. Több mint valószínű, hogy ha a társadalmi berendezkedés, a szokások és az erkölcsök különbözősége nem csinál az athéniékből ügyes tengerészeket, a spártaiakból fegyelmezett és rettenthetetlen gyalogos katonákat (stb.), úgy ez a győzelem elmarad. Amikor ellenben a győztes koalíció vezetője, Athén, kiaknázva fölényét, az egész Hellaszt belekényszerítette az úgynevezett délszi szövetségbe, az erőszakolt egység egyetlen emberöltő leforgása alatt halálos gyűlölködést támasztott a görögök között, végeérhetetlen testvérháborúhoz vezetett, végül az antik demokrácia hanyatlását és összeomlását idézte elő. A marathóni győzelem óta Európa nem csak földrajzi fogalom. A kontinens neve egyúttal határozott történelmi-kulturális jelentésre tett szert. A sokféleségben rejülő életre-

valóságot jelenti, a kicsinyek erejét. Európa az, ami ellenáll mindenféle központosításnak és egységesítésnek – vagy belerokkan. Mert történtek azóta újra és újra nagyszabású, véres kísérletek, hogy a gazdag változatosság gyümölcset óriásbirodalmak arassák le és sajátítsák ki, de igyekezetük sikere Nagy Károlytól V. Károlyig, Napóleontól Hitlerig, kivétel nélkül rövid életűnek bizonyult.

Európa közösség – szellemi, kulturális értelemben ezer éve az. Soha nem is veszett ki belőle az összetartozás tudata, melyet új és új tartalommal gyarapított minden valamirevaló európai szellemi mozgalom, a kereszténységtől a felvilágosodásig és túl azon. (Nem kivétel ez alól a múlt század nacionalizmusa sem.) Az európai fejlődés páratlan dinamikájának, kivételes kulturális teljesítményének hajtómotorja éppen a sokféleség volt: a szabadság és szolidaritás kicsiny köreinek megőrzött autonómiája. Valamint az egymástól különböző, ösztönző és megtermékenyítő kölcsönhatások nem éppen békés, de annál mozgalmassabb története.

A közös európai öntudat a közös uralom utópiájának – valamiféle Egyesült Európának – a szöges ellentéte, noha mindig akadtak fantaszták és teoretikusok, akik ez utóbbival hozakodtak elő, jámbor ábrándjaiknak azonban nem volt semmi része az erőszakos egyesítési kísérletekben. Az európai szolidaritás gondolata mindenkor uralom- és így államellenes volt, akár a keresztény nemzetek testvériségének eszméjében öltött testet éppen, akár a lovagi ideál egyetemességében, a humanizmus Európa-gondolatában, szabadkőműves és szabadságharcos mozgalmak titkos szövetségében, a tudósok köztársaságában, világpolgár-mentalitásban vagy a proletariátus nemzetköziségében. Elkötelezettjei nem csak az egyes monarchiák vagy nemzetállamok határai fölött nyújtottak egymásnak segítő kezet: egy összeurópai szuperállam önkénye ugyanolyan elfogadhatatlan lett volna számukra. Hiszen a központi hatalom, közös regula, mindenkit egyformán kötelező törvények a részek öntörvényű és

egymástól elütő fejlődésének a végét jelentenék. Az alapvető különbségek eltűnését. Mert el kell tűnniük, ha egyszer minden mindennel összemérhető, helyettesíthető és pótolható tisztán mennyiségi kalkuláció alapján, ha nincs többé önértéke a változatoknak, sőt, létjogosultsága sincs annak, ami az összműködés hatékonysága szempontjából, úgymond, nem racionális. Márpedig a különbség az, ami a szellemi együttlétnek – ugyanúgy, mint a szerelemnek – értelmet ad. Európát Európává a sokféleség teszi, amit egyaránt köszönhet erősen tagolt felszínének, a bevándorló népfajok nyelvi sokféleségének, az erkölcsi felelősség keresztény felfogásában rejlő individualista indíttatásnak, az európai hűbériség sajátosan röghöz kötött, territoriális jellegének és bizonyára még sok egyéb tényezőnek. Európa nem az elzárkózás, hanem a sokféleség nevében mond ellent az egységesítés és központosítás mindenféle kísérletének.

3.

Európa egységesítése ma nem az egyik vagy a másik állam szívügye. Nem, mert a világ jövőjét elhatározó politikai döntések már egy jó ideje nem a nemzetállamok politikai testületeiben születnek, hanem biztonságos távolban a parlamenti demokrácia nyilvánosságot mímelő intézményeitől. Közhely ma már, hogy a tényleges politikai hatalom (a pénz és a többi kényszerítő eszköz, az információ és következképp a vélemények túlnyomó többsége feletti rendelkezés) azoknak a nemzetközi vállalati és pénzügyi hálózatoknak a kezében összpontosul, melyek vagyona, befolyása, vazallusaik köre jócskán meghaladja immár egy kisebb ország választott kormányának hatalmát, költségvetését, cselekvési mozgásterét. (Arról nem is beszélve, hogy a kormányok kivétel nélkül nekik tartoznak és tőlük függenek, százszor inkább, mint választóiktól, akiknek a befolyásolásához, megnyeréséhez nélkülözhetetlen eszközök-höz a pénz- és médiabirodalmak irányítóinak kénye-kedve szerint jutnak vagy nem jutnak ezentúl. Ők finanszírozzák a pártvezéreket kormányra juttató vagy éppen üzelmeket

leleplező kampányokat. A nemzetek feletti összeurópai döntéshozó, elemző és igazgató testületekben a gazdaság óriásainak befolyása annyival akadálytalanabbul és közvetlenebbül érvényesülhet, amennyivel ezek a testületek távolabb állnak bármiféle helyi társadalmi ellenőrzéstől. Az, amit társadalomnak vagy civil szférának nevezünk, minden porhintés dacára éppen az európai unió létrejöttével szűnik meg több lenni a politikai gépezet működését zavaró, de elhanyagolható jelentőségű bizonytalansági tényezőnél.

De nem arról van szó, mintha az autonómia végső biztosítékát a nemzetállamok szuverenitásában látnánk. Éppen ellenkezőleg. Minden esetben, amikor az állam *leadja*, azaz kisebb közösségeknek, helyi önkormányzatoknak engedi át fennhatósága egy részét, az önrendelkezési elv érvényesül: a döntéshozók, illetve a döntésben érintettek köre ilyenkor közelebb kerül egymáshoz. (Mellesleg, a helyi identitás erősödésével csak az állam „gyengül”, a nemzeti közösség integritása tagjai önazonosságával együtt erősödik.)

Szükségszerű, hogy ennek az ellenkezője következék be, amikor az állam szuverenitását *feladja*, és alárendelődik egy még elvontabb és átfogóbb egésznek. Nemcsak arról van szó, hogy az uralom új központjai, ahol a döntések születnek, az egyén számára még inkább beláthatatlanok és ellenőrizhetetlenek. Maguk a döntéshozók sem érzékelik többé az irányítás és szabályozás tisztán technológiai problémái mögött az életproblémákat, s az érintettekkel együtt a döntéseikért viselt felelősség is láthatatlan marad számukra az algoritmusok, a statisztikai átlag, a trendvonalak mögött. Minél több lesz az egyenlőség, annál kevesebb szabadság marad. Az egységes szabályozás uniformizál: óhatatlanul semmibe veszi, korlátozza, végül felszámolja az életformák és értékvilágok részben természet adta, részben történelmileg kialakult sokféleségét.

4.

A kontinensünket hatalmába kerítő neurózis kétarcú. Tünetegyütteséhez ugyanúgy hozzátartozik az ellenállásmentes

önfeladás – mintha valami kikerülhetetlen kényszer sodorná a nemzeteket és polgáraikat az eltervezett összbirodalomba –, mint a gyanakvó és dühödt elzárkózás.

A csapda a hamisan feltett kérdésben magában rejlik. Úgy állítják be, mintha Európa-szerte az integráció hívei és ellenfelei állnának szemközt egymással. Az egyik oldalon azok, akik az egyesülést szorgalmazzák, a másikon, akik valami atavisztikus és provinciális félelmek rabjaként kapálóznak ellene. Pedig nem ez a tét, hanem hogy *miképpen* megy végbe az európai nemzetek közeledése, hogy valójában mi mozdítaná elő, és mi veszélyezteti ezt a régóta zajló spontán folyamatot.

3.4. Médiakörnyezetben

A technikai haladás jótéteményeibe vetett hitet a huszadik század tapasztalatai alaposan kikezdték. A tiszta és tisztán spirituálisnak mondott távközlési és információs technológiák rohamos fejlődése, globális terjedése e hit utolsó mentsvára.

Az emberek túlnyomó része munka- és szabadideje meghatározó részében világszerte elektronikus informatikai berendezéseket használ, s azokon keresztül jut azon értesülések többségéhez, melyeket elődeink még közvetlen, személyes érintkezésből vagy nyomtatott szövegekből merítettek. A televízió és a hálózati kommunikáció időnk elképesztően nagy részét sajátítja ki. Ritkábban találkozunk, kevesebbet olvasunk, még kevesebb időt töltünk a szabad levegőn, alig mozgunk, ez különösen a médiafüggő gyerekek és kiskamaszok esetében vezet tragikus következményekhez. A közös művészeti, politikai, sport és egyéb tevékenységekkel együtt eltűnt életünkből a megtartó és identitásunkat erősítő közösségek gazdag hálózata. Maradt a világháló. Gondolataink, képzeletünk lényegesen gyakrabban forog olyan történések és helyszínek körül, melyekről a médiumok útján szereztünk tudomást, és ahol a folyamatok kimenetelére egyáltalán nem vagy csak a mé-

diumok közvetítésével gyakorolhatunk befolyást, mint a személyes részvételünkkel zajló, általunk és esetleg csakis általunk befolyásolható események körül. (Félreértések elkerülése végett, itt nem a távolság/közelség a lényeges. A helyi eseményekhez, de a saját testünkhöz is megváltozik a viszonyunk, hogyha a viselkedésünket meghatározó értesülések és vélemények fő forrása a média lesz.)

A fizikai jelenlétén alapuló együttlét és az ilyen jellegű kulturális tevékenységek gazdag sokféleségének elszegényedése sokak szerint veszteséget jelent. Vitatják e változások demokratikus jellegét is. A legfejlettebb és legnagyobb nyereségtartalmú technológia rohamos terjedésének titka egy piactársadalomban nem a keresleti oldal olthatatlan vágyakozása az újdonság iránt, hanem a kínálati oldal beláthatatlan hatalmi, információs stb. fölénye. (Ellenkező esetben a legízletlenebb és legegészségtelenebb húsvagdalék soha nem hódít meg konyhaművészetükre méltán büszke népeket, kiszorítva és tönkretéve a helyi kultúra mintázatának legínycsiklandóbb részleteit.)

Mások mindezt másként gondolják. Hogy eldönthesük, hogy az életünket körbefonó hálózatok hatása inkább kedvező vagy inkább kedvezőtlen, mérlegelnünk kellene, vajon

1. identitásunk nélkülözhetetlen része-e az otthonos tájékozódás a kitüntetett helyek köré szerveződő társadalmi térben, s az illetékes részvétel az ott zajló folyamatokban?

2. hogy a személyiség gazdagodik vagy pedig felmorzsolódik egy olyan világban, melynek bármely pontján elvben bármilyen információ hozzáférhető?

3. hogy a tudás minőségére miféle hatást gyakorol a technikai közvetítettség túlsúlya, nevezetesen az, hogy a másik személy megértésének képessége, az értelmezések párbeszédében való részvétel képessége háttérbe szorul az információ-dolog kezelésének és feldolgozásának képességével szemben?

4. hogy a kiszolgáltatottság az élet minden területén

nélkülözhetetlenné vált távközlési technológiának és az ellenőrizetlen forrásokból származó véleményeknek vajon összeegyeztethető-e az autonómiáról alkotott fogalmainkkal, s ha nem, melyiket vessük el?

Ehhez a mérlegeléshez nyújtunk az alábbiakban néhány tézisszerűen megfogalmazott szempontot.

A kapcsolatok és kapcsolatteremtő képességek elszegényedése • A mediatisált tömegkommunikáció elmélyíti a szakadékot közlő és befogadó között. A társadalmi szerepek alig felcserélhetőek, az interaktivitás korlátozott, a kompetenciák drámaian aszimmetrikusak. A hálózati kommunikáció nélkülözi a személyes jelenlét és egyidejűség valóságát, szűk regiszterben mozog. A nem használt kommunikatív és metakommunikatív képességek elsorvadnak, ide értve többek között a másik jelenlétének elviselésére való képességet (tolerancia), az iránta érzett felelősséget és tapintatot, a szemérmes tartózkodást ugyanúgy, mint a feltárulkozó, teljes odaadást. A hagyományos, „full contact” vagy „face to face” érintkezésnek mindezek nem kivételes, hanem állandó vonásai.

Konformitás, uniformitás • A másodlagos szocializációban a média-minták önkéntelen utánzása hatalmas részt hódít el a tudatos azonosuláson alapuló mintakövetéstől – a média-társadalom ezáltal a modern előtti tekintélyuralmi berendezkedéshez válik hasonlatossá. A globalizáció, a várakozással ellentétben a választható minták választékának csökkenését hozta: a kulturális kínálat helyi sokféleségének elszegényedését. A meghatározó médiumok egyre nagyobb része összpontosul egyre kevesebb kézben, az uralkodó műsortípusok, beszédmódok és magatartásminták világszerte nagyjából egyetlen, közös trendet követnek. Ehhez járul a „legjobb tudás csapdája”: a helyes válaszhoz, a legújabb technikához, a legjobb koncertfelvételhez, az orgazmus elérésének legcsalhatatlanabb módszeréhez bárki hozzáférhet: minek házilagosan kísérletezni, muzsikálni?

A helyi közösség, lokális identitás leértékelődése •

Ha egyszer az érvényes tudás és a mértékadó vélemények forrása mindenki számára egy és ugyanaz, mi létjogosultsága lehetne a helyi kulturális változatoknak? Miért kötődnének kitüntetett helyekhez? (A globális nyilvánosság portáljain és gépezetében ellenben, minden látszólagos interaktivitásunk dacára, a folyamatok áttekintésére, ellenőrzésére és befolyásolására képtelen, jelentéktelenül kicsiny porszemek vagyunk.)

A tudás átalakulása • A normatív-kommunikatív tényező (megértés, egyetértés, empátia, műveltség) rovására a tárgyi-instrumentális mozzanat (információ, csinálni-tudás, szakértelem) jut túlsúlyra. A folyamat végigkíséri a racionalizálódás modern történetét, a médiumokban csupán a végeredmény ölt testet. Az adatbázisokban tárolható, letölthető és elektronikusan manipulálható információ-dolog a maga képére formálja a tudás világát. Ami a hálózatokban nem kommunikálható és a televízióban nem „jön át”, az többé nem számít érvényes tudásnak.

A nyilvánosság kisajátítása • „Ahol azelőtt a fórumok voltak, most kábelek húzódnak egyik magán-helytől a másikig”, valahogy így fogalmazott egy jeles médiafilozófus a nyolcvanas években. Jó százötven évvel korábban az amerikai demokrácia francia kritikusa már arról értekezik, hogy a tömegdemokrácia az egyének elszigetelése révén gondoskodik arról, hogy hasonuljanak egymáshoz. A társadalmi érintkezés mediatizálódása nem tesz többet, csupán előállítja a tökéletes technológiát a régóta zajló folyamat kiteljesedéséhez. A szórakoztató elektronikai óriásvállalkozások, PR-cégek, adatbázisok, pártok és think-tankok tudásával, napirendjével és az általuk diktált beszédmóddal szemben a képernyő előtt ülő magányos médiafogyasztónak, valljuk be, nincsenek esélyei. Per definitionem nincsenek: amikor a kulturális párbeszéd illetékes (azaz művelt) résztvevőjéből a műsor fogyasztójává változtatták (a körülmények – csak semmi összeesküvés-elmélet!), akkor a nyilvánosság

intézményén nyugvó politikai berendezkedés, a liberális demokrácia sorsa eldőlt. Hogy értelmiségi híveinek többsége lelkesen tapsol ehhez, ennek magyarázata a következő bekezdésre tartozik.

A nyilvános beszéd korrumpálódása • A közvetítő intézményrendszer nem „ártatlan” és korántsem pusztán technikai szűrője a hírek és vélemények világának. Jól azonosítható üzleti és politikai érdekek szerint válogatja, formálja és adagolja mondanivalóját – ő maga lévén korunkban a haszon- és hatalomszerzés legfőbb terepe. A rendszer drágasága, bonyolult működése, a hozzáférés exkluzivitása gondoskodik róla, hogy rajta keresztül a legnagyobb üzleti érdekeltségek biztosítsák a vélemények döntő többségét az általuk helyeselt témák, nézetek és ezek politikai képviselői számára. A médiumok által nem közvetített vélemény ellenben észrevétlen marad és lassan elnémul, az elhallgatott esemény mintha meg sem történt volna. Lenni annyi, mint közvetítve lenni.

A képzelet hanyatlása • Amit a „saját szemünkkel” tapasztalunk, mindig töredékes, kiegészítésre és értelmezésre szorul. Amit olvasunk, képzeleti képek egyidejű megalakítása nélkül felfoghatatlan. A technikai képszekvencia ellenben eleve értelmezett, magában hordozza kész és továbbgondolást nem kívánó értelmét. A televízió helyettünk álmodik, és pedig mindannyiunk helyett: a legnagyobb többség számára a leginkább elfogadható és a legvonzóbb álmokképeket.

A technikai kép hazugsága • A technikai kép úgy tesz, mintha maga volna a valóság, s nem csupán annak esendő emberi ábrázolása. A technikai kép az egyedüli képfajta, amely képes eltagadni, hogy a látvány: nézet. Ezért korlátlanul manipulálható, a megtévesztés páratlan eszköze.

A valóság elvesztése • Ez sem metafora. Az érzéki tapasztalat fenomenológiai elemzése rávilágít az emberi beszéd

és a „világ húsának” egyetemes érzékenysége közti összefüggésre. Egyrészt, hogy a világ valóságossága az észlelők kölcsönös és egyidejű észlelhetőségén alapul. Másrészt, hogy a valóság áramköre akkor zár, amikor érzékszerveink igazolják egymást – a valóság: kinesztétikus tapasztalatunk. Amikor e két feltétel egyike sem teljesül, a valószerűtlenség érzése vesz rajtunk erőt. Ez viszont a skizofrénia, a szorongás és az elidegenedés alapja. (A képernyő-univerzum ebből a szempontból sem analóg az írásbeliséggel. A szövegvilág ugyanis nem tolakszik az érzéki tapasztalat „valóságos” világának helyére, csupán értelmezi azt és mindenben visszautal rá, nem kínál totális élményt, és nem játszott soha ekkora szerepet az emberek életében.)

3.5. A környezet a médiában

Korunk minden bizonnyal legégetőbb nyilvános megbeszélni- és tennivalója a globális ökológiai válság vajon azért kerülhetett az ezredforduló közgondolkodásának napirendjére, mert a veszély méretével arányos, globális kommunikációs hálózatok közvetítik, vagy éppen ellenkezőleg, a médiumok inkább akadályozzák az egyre nyilvánvalóbb veszély tudatosítását? Olyan kérdés ez, amelyet felmérések és adatok segítségével nem dönthetünk el, csupán az érdekesség kedvéért hivatkozom két, nagyjából egyidejűleg elvégzett hazai vizsgálatra. Az egyik szerint az országos reprezentatív minta résztvevői a környezet romlását tartják a nagy világproblémák közül a második legfontosabbnak. A másik szerint a hazai politikai, gazdasági és médiaelit viszont meglepően csekély jelentőséget tulajdonít ennek a jelenségnek.*

Meggyőződésem, hogy a mediatizált nyilvánosság ked-

* Székely M. 2003. *Világproblémák világeképünkben*. PhD értekezés, ELTE BTK Pszichológiai Intézet Tamás P. 2001. A magyar élitek környezetvédelmi stratégiái. In Kurtán S., Sándor P. és Vass L. (szerk.), *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*, 400–413. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány.

vezőtlenül befolyásolja a környezet sorsát. Ennek eléggé kézenfekvő okai vannak, technikai és világnézeti természetűek egyaránt. „Technikainak” nevezem, hogy a hálózatok virtuális világában gondolkodó és képzelődő ember egyre kevésbé érzi, hogy az ott előforduló „környezetek” közül neki pont azokkal kellene törődnie, amelyeket azelőtt a sajátjának neveztünk volna (de most már miért éppen ezt varrnánk a nyakába?), és hogy ennek érdekében azokkal kellene szót értenie, akik a fizikai téridőben körülötte élnek. A *Globális Akárból* lakója nem ismeri, nem félti és nem ápolja a saját környezetét, és nem ismeri azokat, akikkel összefogva megvédelmezhetné. Akkor sem, hogyha a televízió reggeltől estig természetfilmeket sugároz.

„Világnézeti” kérdésnek tekintem az ökológiai katasztrófa természettudományos bizonyítékaival szembeni struccpolitikát. (A természettudományok tételezősmódjában belül bátran beszélhetünk tényekről, tényleges katasztrófáról.) Az elitek ugyanis – egyes ó- és újvilági vélekedők szerint: a hivatásukat eláruló elitek – az emberiséget fenyegető nyilvánvaló veszedelmek dacára arrafelé kormányozzák a világot, amerre hatalmuk gazdasági és technológiai alapjainak biztosításához fűződő érdekeik diktálják. Márpedig a környezetpusztítás mértékének növelése elengedhetlen feltétele a gazdasági növekedésnek, gazdasági növekedés nélkül a profit nem realizálható, nyereség nélkül a nyereségelvű piacgazdaság összeomlik, és vele együtt a politikai uralom jelenlegi rendje is. Ezért fogyasztani, háborúzni és szemetelni fogunk az utolsó emberig! Akkor pedig mi nek nyugtalanítani „őket” az elkerülhetetlen – mármint a rendszer logikájában belül elkerülhetetlen – rombolás és szenvedés híreivel? A rosszullét a jólét oltárán hozott szükséges áldozat.

Mégis, nem elvakultság-e kétségbe vonni, hogy a médiumok révén környezeti ismereteink gyarapodnak, természetélményünk gazdagodik? Az álláspontok összebékíthetlenségének magyarázata, hogy képviselőik az ismeret és az élmény fogalmát más-más értelemben használják. Egyenes felszólításra bármikor előadom azokat a pszicho-

lógiai érveket, amelyek amellet szólnak, hogy egy fél órás meztlábás séta, ugyanennyi céltalan bémézkodás (valamennyi érzékszervünk átengedése a helyzetnek) bármely környezetben, de még az is, ha csak behúnyt szemmel heverésünk, mondjuk egy nyári réten, minőségileg más, és pedig különb tudással, élménnyel ajándékoz meg, mint a National Geographic legjobb állatfilmjei. Aki ezt nem próbálta, vagy próbálta, de már nem érzi a különbséget, az elhitheti magával – amint azt egy nemrégiben lefolyt vitában olvashattuk –, hogy Vuk, a remek kis rajzfilmfigura (NEM róka!) állat- és természetszeretetre nevel. Szerintem, az alkotók szándékával szöges ellentétben, a plüssállatok és Walt Disney figurás pólók szeretetére nevel: a televíziós életforma csapdájában elhelyezett vonzó csalétek. Nem a film maga, hanem a film-a-televízióban. (Egyébként kedvenc rajzfilmjeim egyike.) De ez sem egészen igaz, mert hatása valójában attól függ, hogy kiegészíti vagy helyettesíti kis nézőinél a természetben-benne-lét semmivel sem pótolható tapasztalatát. Ez a tapasztalat egyébként nem a természet-ről szól, különösen nem abban az értelemben, ahogyan a modern objektivista-naturalista gondolkodás valamiféle természetet konstruál az emberrel szemközt. Hanem saját léthelyzetünkről szól. Ezért be kell látnom, a televíziót néző gyermek élménye hitelességét és intenzitását tekintve semmivel sem marad el a természetélménytől. Amit ő a vilódzó képernyő előtt tapasztal és megél: a követhetetlenül váltakozó, zavarbaejtő ingerek sokasága, a kontextusából kiragadott és ezért érthetetlen tudnivalók, megítélhetetlen vélekedések áradata, saját bezártsága a technikai berendezések közé, ahol aktivitása pusztá alkalmazkodás a gépekbe programozott lehetőségekhez – mindez hiteles önismeretre nevel, civilizációnk valóságos állapotáról tudósít, és életre szóló, személyiségformáló élménynek bizonyul.

A másik, komolyan veendő ellenvetés úgy szól, hogy a „zöldeknek” a média és csakis a média nyújthat olyan globális kommunikációs lehetőséget, amely léptékénél fogva alkalmas arra, hogy a globális környezeti válság kihívásának megfeleljenek. Természetesen, ha egyszor létezik a média,

és globális hatékonysága folytán ez az a terep, amelyen a huszonegyedik század nagy politikai és világnézeti vitái lefolytathatók, akkor a „környezeti kérdés” is ott fog eldőlni, s a vélekedőknek ott (is) helyt kell állniuk. Hogy a „zöldek” számára, akik Anteusként erejüket a földből merítik, melyen két lábbal állnak, ez nem lesz-e végzetes, szerintem nyitott kérdés. Nem hamarkodnám el az állásfoglalást. (Jobb érveimet pedig esetleg egy nagy nézettségű médiavitára tartogatom...) Alkalmazkodnak, hol sikerrel, hol sikertelenül a média igényeihez, a műsor rendjéhez, a talk-show etiketthez, csakhogy ez érveiket eltorzítja, magatartásukat esetleg inkonzisztenssé teszi, vagy nem alkalmazkodnak és kimaradnak, esetleg nevetségessé vagy ellenszenvenessé válnak. S ha mindez nem történik is, ha a hír adásba kerül, a vélemény „átjön”, a remélt hatás rendszerint akkor is elmarad. Vajon miért? Mert mondanivalójuk erejét kioltja a média úgynevezett rejtett üzenete, ellenlábasaik mondanivalóját pedig megerősíti. Minden szerkesztői részrehajlás nélkül!

Az ökológiai válságról szóló beszámolók hatástalanítását többek között a következő mechanizmusok végzik el:

- A kikezdehetetlen műsorrend, a katasztrófa híret követő reklám, a híreket közrefogó időjárásjelentés stb. azt sugallják, hogy, a dolgok a maguk természetes rendje szerint haladnak, és a világban nincs nagy baj, hogy is lehetne, mindjárt jön az esti kvízműsor.
- Ha baj van, az valahol messze van, az óperenciás képernyőn is túl, és nem itt, ahol mi nézzük, még szerencse, hogy nem itt.
- Ha mégis nálunk van a baj, majd megoldják vagy sem azok, akik a képernyő túloldalán tartózkodnak, ott, ahol eldőlnek a dolgok, mi kérem, csak nézők vagyunk, semmit sem tehetünk, nem is teszünk semmit.
- Amiről ennyit beszélnek, arról biztosan intézkednek is, drágám, te csak aludj nyugodtan.
- A valóságos katasztrófa ugyanolyan, mint a katasztrófa-filmeken, csak egy kicsit sokkal unalmasabb.

- Tudod, ami a tévében van, azt nem kell komolyan venni.

A szakirodalom egyébként szempontok sokaságával támasztja alá, hogy a környezeti tematika miért nem kedves a műsorszerkesztőknek, akiknek a többsége nem zöld és nem antizöld, hanem egyszerűen jó műsort akar csinálni. Jó műsoron természetesen olyan műsort értenek, amit a legnagyobb többség, a legtöbb szponzor, a leggazdagabb reklámcég menedzsere, a legbefolyásosabb pártkurátor, a legtöbbet szereplő média-guru jónak talál.

„Environment is just not enough sexy” – íme, egy csokoravaló a környezeti tematika hátrányos helyzetének okai közül:

- Az emberek nem szeretik, ha riogatják őket, főleg, ha olyan veszélyekkel, melyekkel szemben legjobb tudomásuk szerint tehetetlenek.
- A környezeti katasztrófa szenzációs, de érdektelen, mert nem felel meg a médiászenzáció legelső feltételének: nem eléggé redundáns. (Csak az olyan szenzációkra vagyunk vevők, amelyek megfelelnek a bevált szenzáció-forgatókönyvek valamelyikének.) Ráadásul nehéz megszemélyesíteni, és igazi tétjét, a jövőben bekövetkező változásokat nemigen lehet ábrázolni. Hogyan mutassam meg a lyukat az ózon-rétegen? (Ez az ellenvetés egyébként, amit olvastam valahol, a magyar médiában nem áll meg, mert itt minden látnivalót és eseményt költségkímélő módon a nyilatkozó szakértők és politikusok közelképével helyettesítenek.)
- Imer valakit, aki kifejezetten a környezet ellen volna? Nem gyanús, hogy ezek a zöldek olyasmit védelmeznek, amivel elvben mindenki egyetért?
- Ha meg akarjuk védeni a „környezetet”, rendszerint kiderül, hogy akadályozzuk a GDP növekedését, munkahelyek kerülnek veszélybe, legkedvesebb fogyasztói szokásainkon kellene változtatni, befolyásos üzleti körökkel és politikai kijáróikkal kerülünk ellentétbe. Biztos, hogy meg akarjuk védeni a környezetet?

- Az ökológiai problémák mindig roppant bonyolultak, nehéz róluk véleményt formálni, egy csomó szakértőt kell megkérdezni, de még arról sincs egyetértés, hogy melyik tudományterület az illetékes, rendszerint legalább egy tucatnyi. Jobb bele se kezdeni!
- Kivételt képeznek természetesen az olyan környezeti témák, amelyek kutyákat, gyerekeket, meztelenül napozó nőket vagy ismert politikusokat érintenek, ezek jöhetnek, minden mennyiségben!
- Vagy ha a zöldek a miniszter lemondását követelik. Vagy ha róluk is kiderül valami. (Miért, azt hiszed, ezek szentek?)
- Vagy ha odaláncolják magukat valamihez.

2001-ben az IPCC jelentése lényegében lezárta a klímaváltozás valódiságáról évtizedek óta zajló vitát. Azóta a tudományos viták már csak a változások léptéke és sebessége körül zajlanak. Erről a magyar médiában alig jelent meg információ, este tizenegy előtt szinte semmi. Annál nagyobb publicitást kapott a kérdés legutóbb egy amerikai játékfilm kapcsán, amely kissé tudománytalanul új jégkorszakot vizionál. És a kyoto-i folyamat minden újabb fordulója előtt valamelyik világlapban felröppen egy friss hír: nincs is globális fölmelegedés, csak a zöldek fújják fel a dolgot, mert sajnálják azt a kis szén-dioxid-kibocsátást szegény fejlődő országoktól, még jó, hogy az amerikai elnöknek helyén van az esze. Az ökológiai tematika a mediatizált kommunikációban nem vész el, csak a felismerhetetlenségig átalakul.

S a média hazugság Archimédesz-törvénye itt is érvényesül: minden zöld hír annyit veszít a súlyából, amennyi műsoridőt a tévécsatornákból ki tud szorítani.